

Slezská univerzita v Opavě
Fakulta veřejných politik v Opavě

SOCIÁLNÍ PATOLOGIE I

(určeno pro studijní program Sociální patologie a prevence)

Jitka Skopalová

Opava 2017

Obsah

Úvodem

1 Historická periodizace vývoje sociologie, základní paradigmatata

- 1. 1 *Předsociologické myšlení (protosociologie) a období konstituování sociologie jako vědy*
- 1. 2 *Sociologické teorie 20. století, sociologická paradigmatata*
- 1.3 *Vztah sociologie k jiným vědám*

2 Sociální normy, sociální kontrola a sankce

- 2. 1 *Typologie a pojetí sociálních norem*
- 2. 2 *Co je sociální sankce*
- 2. 3 *O sociální kontrole*

3 Sociální patologie, sociální deviace a pojmy související

- 3. 1 *Sociální patologie nebo sociální deviace?*
- 3. 2 *Související pojmy*
- 3. 3 *Anomie*

4 Klasifikace sociálních deviací a odchylného chování

- 4. 1 *Klasifikace sociálních deviací*
- 4. 2 *Klasifikace odchylného chování*

5 Prvky a funkce sociálních deviací

- 5. 1 *Prvky sociálních deviací*
- 5. 2 *Funkce sociálních deviací*

6 Vybrané teorie sociálních deviací – biologické, psychologické a sociologické, nejdůležitější představitelé

- 6. 1 *Biologické teorie sociálních deviací*
- 6. 2 *Psychologické teorie sociálních deviací*
- 6. 3 *Sociologické teorie sociálních deviací*

7 Vývoj koncepcí a názorů na deviantní chování, současné koncepce

- 7. 1 *Tradiční koncepce*
- 7.2 *Současné koncepce vnímání a definování sociální deviace, normativní a reaktivní pojetí*
- 7. 3 *Historie vzniku zkoumání sociálních deviací*
- 7. 4 *Deviantní kariéra*

8 Sociální deviace ve fenomenologické sociologii

- 8. 1 Sociologie každodennosti
- 8. 2 Intersubjektivita a norma normálního (E. Husserl)
- 8.3 Deviace jako problém pro legitimizaci světa (P. L. Berger a T. Luckmann)
- 8. 4 M. Foulcault a jeho pojetí deviace
- 8. 5 Deviace jako stigma (E. Goffman)

9 Sociálně patologická problematika v dílech vybraných českých Sociologů

- 9. 1 Sociálně patologická problematika v dílech českých sociologů 20. století
- 9. 2 I. A. Bláha a jeho pojetí sociální patologie

Závěr

Použitá literatura a literatura k samostudiu

ÚVODEM

Vážené studentky, vážení studenti,

dostává se Vám do rukou studijní opora, jejímž cílem je podat teoretický pohled na oborovou sociologickou disciplínu – sociální patologii, kterou stále častěji naleznete pod obecnějším názvem sociální deviace.

Sociálně patologické jevy jsou ale předmětem zájmu řady vědních oborů jako např. psychologie, kriminologie, adiktologie, sociální pedagogiky aj., ale i medicíny. Sociologie se však zaměřuje na příčiny a vztahy k jiným jevům a ostatní vědní obory se zaměřují především na jejich specifické projevy. V zásadě je každý nežádoucí jev sociologické povahy, neboť jeho povaha je závislá na jednotlivých normách, na hodnotách a sociálních institucích, které určité chování a jednání vymezují. Proto je i pro váš studijní obor velmi důležitá znalost struktury sociologie jako vědní disciplíny. Sociologie přistupuje ke zkoumání sociálních deviací a kriminálního jednání ze dvou hledisek. První má shodné body s biologickým a psychologickým přístupem a primárně se zabývá etiologií, tj. otázkou, proč k deviaci došlo a jaké sociální síly způsobily, že se jedinec dopustil deviantního či protiprávního jednání. Druhý přístup (spíše než otázka vzniku deviantního jednání) budou zajímat postoje společnosti a pravidla, která jsou porušována, proč jisté chování, rysy či osoby jsou tradičně spojovány se stigmatizací, odsuzováním a trestáním. Z uvedeného důvodu je do studijní opory (viz 1. kapitola) rovněž zařazena pasáž, která je věnována vybraným aspektům ze sociologie. Zájem o studium sociálních deviací je velmi starý, nicméně k systematickému studiu deviantních jevů došlo až v souvislosti s pracemi anglických a francouzských sociologů z přelomu 18. a 19. století. Za zakladatele studia deviantního chování je považován E. Durkheim a jeho výklad sebevraždnosti v díle Pravidla sociologické metody.

Text studijní opory je především zaměřen na vymezení a charakteristiku stěžejních pojmů vážících se k studijnímu programu, který studujete, k Sociální patologii a prevenci.

Kritériem výběru jednotlivých pojmů je skutečnost, že se jedná zpravidla o termíny, jejichž pochopení rovněž vede k porozumění sociálních příčin deviantního chování ve společnosti. Studující by měl dané problematice porozumět mimo jiné i proto, aby následně dokázal zvolit vhodnou strategii přístupu k nositelům deviantního jednání. Na jedince, aktéra deviací nahlížíme jako na jednotu bio-psycho-sociální, který jedná nejen ve vztahu k sobě, ale především ve vztahu k druhým. Zda je určité chování považováno za deviantní, či konformní, závisí na řadě faktorů, zejména na čase, situaci, prostředí a sociálním statusu (společenské

postavení jedince v dané skupině, resp. společnosti) aktéra. Z hlediska prostředí se mohou vyskytovat rozdíly mezi společnostmi, ale i v rámci subkultur, resp. kontrakultur jedné společnosti. Každá společnost toleruje jistou míru nezvyklosti, která závisí na stupni otevřenosti společnosti. Čím je společnost uzavřenější, tím je tolerance menší a sankce za porušení konformity větší. To však nic nemění na faktu, že deviantním se v určité situaci může stát jakékoliv běžné chování individua.

O lidech, kteří nedodržují základní společenská pravidla a normy, hovoří odborníci v sociálních vědách jako o sociálních deviantech. Problém sociální patologie (nebo rovněž sociálních deviací) je tedy těsně spojen s procesem socializace a s procesem sociální kontroly. Sociologové, psychologové, pedagogové aj. se rozcházejí v názoru na to, které faktory vedou ke vzniku odchýlného chování a jak je možno takové chování definovat. Je každé jednání, které se odchyluje od normy, patologické? S pojmy je problém. Například sociologové vědí, že se sociální normy stále vyvíjejí a mění. Aby se mohly vyvíjet a měnit, musí se napřed najít někdo, kdo je zpochybňuje nebo dokonce porušuje. Toto porušení může vést jak k pozitivnímu efektu (např. chování disidentů), tak k negativnímu efektu (politická teze, že nejsou špinavé peníze, jsou jen peníze).

Jak však píše František Koukolík (2001), pro pochopení patologického chování člověka je třeba pochopit právě jeho bio-psycho-sociální podstatu, tedy vztah tří složek lidské osobnosti, které se trvale vzájemně ovlivňují. Cokoli se stane s naší biologickou podstatou (tedy s geny, buňkami, orgány včetně mozku), se může projevit v našem duševním životě, a cokoli se stane s naším duševním životem, může se projevit v našem chování, proměny v sociálním prostředí pak působí na náš duševní život, což se zpětně projevuje na stavu našeho organismu.

Přála bych si, abyste dokázali o zmíněných tématech v textu kriticky přemýšlet a následně dokázat o svých názorech diskutovat. Mým záměrem bylo poskytnout Vám základní přehled o teoretických aspektech sociální patologie, jakožto vědní disciplíny. Předložený text zohledňuje nutnost teoretického ukotvení konkrétních negativních jevů, jejichž analýza bývá pro studující zajímavější.

Ke studiu textu Vám přeji hodně zdaru.

Jitka Skopalová

RYCHLÝ NÁHLED STUDIJNÍ OPORY

Předložený text vychází z myšlenky, že porozumět problémům současné společnosti, v tomto případě problematice společensky nežádoucích jevů, můžeme jen tehdy, když získáme alespoň některé ze základních informací ze sociologie deviantního chování.

Sociálními deviacemi (sociální patologií) se zabývá řada vědeckých disciplín, jednotlivé společenské vědy je však posuzují z vlastního úhlu pohledu. V rámci sociologie se ustavila a institucionalizovala samostatná disciplína, sociologie deviantního chování. Můžeme ji charakterizovat jako sociologickou disciplínu, která se zabývá výzkumem a teorií chování, jež se odchyluje od společenských nebo skupinových norem, přičemž jde obvykle o odchylku ve směru chování společensky nežádoucího, neaprobovaného, odmítaného nebo dokonce trestného (Kapr, Linhart, 1994, s. 95).

Teoretická znalost příčin deviantního chování, resp. terminologická znalost, je nezbytnou podmínkou nejen efektivního fungování institucí sociální kontroly (např. škola, policie, armáda aj.), ale i možnosti nežádoucí chování regulovat. Jedině komplexní přístup (tj. přístup výchovně-vzdělávací, medicínský, právní a sociální) k problematice negativních sociálních deviací může být alespoň částečně efektivní. Zájemci o hlubší teoretické poznatky mohou nalézt odpovědi nejen v odborných zdrojích v hypertextových odkazech, ale především v odborné literatuře, na kterou ve studijní opoře odkazují.

SHRNUTÍ STUDIJNÍ OPORY

Studijní opora se obsahově snaží pokrýt základní teoretická témata ze sociální patologie, resp. z problematiky sociálních deviací s akcentem na problematiku sociálních norem a etiketizace.

Oblast sociální patologie je totiž velmi široká, je kulturně podmíněna, mění se a vyvíjí spolu s vývojem společnosti. Sociálně patologické jevy jsou předmětem zájmu řady vědních oborů, zabývá se jimi tedy sociologie, ale ve značné míře psychologie, kriminologie, lékařské vědy apod. Velkou pozornost přitahují takové jevy, jakými jsou sebevražednost (např. významné studie E. Durkheima a T. G. Masaryka), závislosti, kriminalita, ale i sociální faktory úrazovosti, nemocnosti, neuróz a psychóz (viz Sociální patologie II).

Klíčovým problémem je však otázka normality. Tedy co je normální a co je naopak odchylné, deviantní chování. Deviace totiž není nic jiného než chování odchylné od společensky přijatých norem. Může se týkat jak chování jedince, tak celých skupin či subkultur. Problémem je pak otázka, od jakých norem se chování odlišuje (od zvyklostí, obyčejů atd. či od zákonných norem), do jaké míry (denně určité normy překračujeme - např. dopravní předpisy), jaké jsou pak sankce (pozitivní i negativní, formálně stanovené i neformálně působící). Mluvíme-li o sociální patologii, pak se obvykle jedná o závažné odchylky od chování, které je pokládáno za „normální“, tj. které je v souladu se schválenými normami, je běžné a typické. Jde o takové porušování normy, které překračuje určité formálně stanovené nebo neformálně sdílené „hranice“, za nimiž jsou již odchylky vnímány jako ohrožující, pobuřující, neúnosné aj. a nejsou tolerovány (na rozdíl od nekonformity). Přitom to, co je pokládáno za normu i míra tolerance okolí se mění společnost od společnosti, v různých skupinách, v čase (v průběhu individuálních životních drah, mezi generacemi i historicky).

Vymezení hranice co je ještě „normální“ a co je již za touto hranicí je tedy ve společnosti velmi obtížné a proto v rámci současného pojetí sociální patologie není za deviantní považováno jednání odchylovající se od normy, ale takové chování, které je za deviantní označeno (etiketizační teorie), kdy deviace není kvalitou činu, ale důsledkem sankcí skupiny uplatňovaných vůči jedinci. Důležitá je proto orientace na situaci, v níž došlo k označení jedince za odlišného, patologického, deviantního. Sociologické studium předpokládá znalost všech podstatných vztahů (např. respektování principu nezávislosti soudců), míry trestů (například problém trestu smrti) a způsob jejich výkonu, problémy a vývoj vězeňství.

Text studijní opory tedy poskytuje nejen systém teoretických poznatků, ale i systém souvislostí mezi nimi, které lze využít při pochopení jednotlivých nežádoucích jevů ve společnosti.

1 Historická periodizace vývoje sociologie, základní paradigmatata

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- popsat protosociologii, sociologii 19. století a významné představitele jednotlivých směrů,
- vymezit tři skupiny teorií (paradigmat) sociologie 20. století a jejich představitele,
- vysvětlit vnitřní strukturu sociologie jako vědní disciplíny,
- objasnit vztah sociologie a sociální patologie.

PRŮVODCE STUDIEM

Kapitola sleduje cíl krátce připomenout počátky sociologie a takto přispět k pochopení dnešního stavu sociologie a přispět tak k pochopení vztahu se sociální patologií, jakožto aplikované sociologické disciplíny. Jedná se pouze o vybrané fragmenty, více informací získáte samostudiem použité a doporučené literatury, včetně informací ze studijní opory *Základy sociologie*.

V následujícím textu jsou zmíněni pouze někteří představitelé a směry sociologického myšlení, u nichž lze vysledovat vazbu na oborovou sociologii – sociální patologii, resp. na sociologii sociálních deviací. Předkládám vybraná vymezení sociologie jako vědní disciplíny, a to prostřednictvím jejich nejznámějších sociologů. Definování nejen sociologie, ale i její aplikované disciplíny- sociální patologie je mnoho. Každý z nás/z vás si může zvolit jakékoliv vymezení, resp. paradigma, ale musíme si tuto volbu dokázat zdůvodnit. Za každou formulací problémů se totiž skrývá velká skupina teorií, jež s ní souvisí a dávají jí schopnost vysvětlit anebo nevysvětlit určité sociální jevy ve společnosti.

Je známou skutečností, že Velká francouzská revoluce (1789-1799) položila základ vzniku moderní společnosti. Sociologie vznikla jako reakce na prohlubující se krizi ve společnosti, která byla způsobena průmyslovou revolucí prohlubující se v 40. letech 19. století. Zvyšující se industrializace a urbanizace společnosti ovlivnila do té doby existující tradiční společnost a změnila kontrolní mechanismy. Se začátkem sociologie vznikaly nejrůznější teorie, které se sebou navzájem soupeřily (a je tomu tak dodnes). Pro označení společnosti se začínají používat další adjektiva, jako postindustriální, postmoderní, informační apod. Postmodernismus však klade nároky na samotné členy společnosti, kteří musí znovu a nejednou individuálně určit, co je dobré a co špatné, životy jednotlivců jsou tak

individualizovány a stylizovány a navíc mechanismy represe, jejichž tlak byl typický pro společnost moderní, se jakoby decentralizují a soustřeďují do oblasti soukromí. Jednotlivec se tak může dostat do jakéhosi zmatku, kdy musí sám, odpovědně a na základě svého svědomí odpovídat za své činy. Celá tato konfliktnost, nejednoznačnost a pluralita dnešního světa však není způsobena tím, že by sociální normy přestaly platit, staly se pouze nepřehlednými, existuje totiž obrovské množství nejrůznějších strategií na úrovni sociálních skupin, kultur i vstev jednotlivců (Urbanová, 2006, s. 40).

1.1 Předsociologické myšlení (protosociologie) a období konstituování sociologie jako vědy

Protosociologie, je obdobím před vznikem sociologie v roce 1838, mluvíme o tzv. tradiční společnosti. Jde o období vlivů klasických filozofických myslitelů (Platón, Aristoteles, Augustin Aurelius, Tomáš Akvinský, ...) a politických myslitelů (Machiavelli, Montesquieu, ...), utopických socialistů (Tommaso Campanella, Thomas More, Giambattista Vico, Claude Henri de Rouvroy de Saint-Simon), ekonomů (A. Smith) a statistiků (A. Quételet).

Časový úsek od 40. let 19. století až do první světové války je považován za období konstituování sociologie jako vědy, někdy označováno jako období sociologických klasiků. Teorie vzniklé v této době popisují změny v moderní společnosti vůči společnosti tradiční. Jedná se především o zakladatele „autora“ sociologie, kterým byl Auguste COMTE (1798-1857). Comte kladl důraz jednak na pozitivní (vědecké) vědění a zkoumání sociální reality a dále na řád, stabilitu hodnot, shodu při jejich dodržování – tzv. *konsensus* (**konsensualistické teorie**). Sociologii dělil na sociální statiku a dynamiku, za základní jednotkou společnosti považoval rodinu. Dále se jedná o Herberta SPENCERA (1820-1903), který společnost připodobňuje k organismu a vysvětluje tak i její fungování a strukturu. Základní jednotkou společnosti pro Spencera je jedinec. Do sociologie zavádí termín *sociální instituce* (tzn. společensky schválený způsob dosahování cíle). Karel MARX (1818-1883) se pak zaměřuje na studium společensko-ekonomických formací, rozděluje společnost na základě vztahu k *vlastnictví výrobních prostředků*, na dvě společenské třídy, na buržoazii a proletariát. Vlastníci výrobních prostředků (buržoazie) určují společenskou dělbu práce, a to nejen fyzické, ale i produkci idejí, které jsou produkovány v dělbě práce, napomáhají buržoazii udržovat nerovnost ve společnosti. Proto je třeba revolucí změnit dělbu práce v přirozenou dělbu práce, která zruší soukromé vlastnictví a výsledky práce, jež lidé nespotřebují, poskytnou ostatním. Marxova teorie poskytla základ pro teorie konfliktu

a kritickou teorií frankfurtské školy (např. Herbert Marcuse, Theodor Adorno, Jürgen Habermas aj.)

Následují tzv. **deterministické sociologické teorie**, které vysvětlují chod společnosti v závislosti na jedné determinantě. Jedná se o *naturalismus* (např. Herbert Spencer, který je stoupencem evolucionistické teorie, teorie antroposová - Huston Stewart Chamberlain), *psychologické teorie v sociologii* (např. Wilhelm Wundt, Gustav Adolf Lindner, Gustav Le Bon, Williamem Isaakem Thomas - zavádí termín definice situace, vliv na vznik interpretativních teorií v sociologii), *sociologismus* (zakladatel Émile Durkheim, za předmět sociologie chápe sociální jevy - „fakta“, jako něco, co stojí nad jednotlivcem a ovlivňuje ho. Jeho teorie zdůrazňuje neredukovatelnost sociální skutečnosti na psychologické jevy, prostřednictvím ní analyzuje dělbu práce, náboženství, ale i sebevraždy. Zavedl do sociologie pojem „anomie“ - stav, kdy přestávají platit zákony. Společnost podle Durkheima existuje díky sociální solidaritě, která společnost drží pohromadě.), *humanistickou sociologii* (Max Weber, který pro zkoumání sociální jednání použil metody „ideálních typů“; Georg Simmel, zabýval mj. se filosofií peněz; Ferdinand Tömmies – např. Pospolitost a společnost) a *formální sociologii* (např. Vilfredo Pareto - teorie elit).

1.2 Sociologické teorie 20. století, sociologická paradigmatata

Sociologické teorie 20. století kladou důraz na individuum nebo sociální systém, na subjektivní interpretaci nebo objektivní konstatování. Důvodem jejich nejednoznačnosti je „ukončení“ přechodu od tradiční společnosti ke společnosti moderní, která je mj. více diferencovaná.

Ve 20.–30. letech 20. století dochází k tomu, že dosavadní myšlenková schémata (schémata 19. století a většina deterministických sociologických teorií – naturalismus, psychologismus, formální sociologie, ...), která vysvětlovala „život společnosti“, přestávají stačit, a proto se objevují teorie nové, které se od 60. let 20. století rozdělují do **tří paradigmat**. Termín *paradigma* pochází z řečtiny a je překládán jako vzor, model, schéma¹.

Prvním proudem (paradigmatem) jsou **KONSENSUÁLNÍ TEORIE**, které vznikly současně se sociologií. Inspirací je Auguste COMTE, který rozdělil sociologii na sociální statiku (pojednává o daném stavu společnosti, v němž vládne zákon vzájemné souhry, tj. sociální

¹ Pojem paradigma se objevuje v pojetí moderní vědy se jménem Thomas Kuhn s dílem *Struktura vědeckých revolucí*. Kuhn píše (1962, in 1997, s. 10) „*Za paradigma považují obecně uznávané vědecké výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství odborníků model problémů a model jejich řešení.*“

konsensus) a sociální dynamika (pozitivní teorie společenského pokroku, teorie neustálého vývoje lidstva).

Tyto teorie předpokládají, že v základu sociálního řádu stojí nepsaná úmluva, podle níž se lidé více či méně vědomě zavazují, že budou dodržovat pravidla umožňující jim vzájemné soužití. Lidé se sdružují proto, že z toho mají výhody, a bylo by od nich nerozumné, kdyby se chovali jinak a pravidla soužití nerespektovali.

Druhým proudem (paradigmatem) jsou **KONFLIKTOLOGICKÉ TEORIE**, které vznikly jako reakce na konsensualistické teorie. Za jejich zdroj je považován Karel MARX, který tvrdil, že střetávání konfliktních zájmů je hlavní silou sociálního dění. Jakákoliv forma lidského soužití vyhovuje vždy jen části, zpravidla menší, zúčastněných. Ostatní jedinci jsou k účasti na daném sociálním řádu donuceni, i když to pro ně není mnohdy vůbec výhodné. Každý sociální řád privilegizuje jisté skupiny lidí a diskriminuje ostatní. Ve 20. století se setkáváme s představiteli, jako je L. Coser, G. R. Dahrendorf, C. W. Mills, R. Collins a další.

Třetí proud (paradigma) jsou **TEORIE INTERPRETATIVNÍ**, které přesunují svůj zájem od společnosti jako celku (od velkých sociálních skupin, od velkých ideologií a hesel) ke každodennímu životu běžných lidí. Hlavním zájmem je každodenní život běžných lidí, nikoli velké ideologie či velké sociální skupiny. Společnost existuje jen proto, že ji řadoví členové minutu po minutě vytvářejí svým jednáním. Vcelku však platí, že lidé jednají zautomatizovaně a nikoli příliš racionálně, jak to předpokládá teorie konsensu a v menší míře také teorie konfliktu.

Teorie konsensuální	Teorie konfliktu	Interpretativní teorie
1. <i>Strukturní funkcionalismus</i> (T. Parsons, R. K. Merton)	1. <i>Teorie konfliktu</i> (L. Coser, Ch.W. Mills, R. Dahrendorf, R. Collins)	1. <i>Symbolický interakcionismus</i> ² G. H. Mead, W. I. Thomas, Ch. H. Cooley, E. Goffman – dramaturgický přístup)
2. <i>Teorie sociální směny</i> (G. C. Homans, P. Blau)		2. <i>Etnometodologie</i> (H. Garfinkel)
		3. <i>Fenomenologická sociologie</i> (A. Schütz, P. L. Berger, T. Luckmann)

² Lidé jednají na základě významů, které přiřkládají věcem ve svém okolí; tyto významy nejsou vlastnostmi věcí samých, jsou produktem sociální interakce; nejsou stabilní, mohou být pozměňovány.

Pro zájemce:

Zdrojem interpretativních teorií jsou práce Maxe Webera a koncept definice situace William Isaac THOMAS (1863-1947). Dalšími zdroji jsou práce autorů, jako je Charles Horton COOLEY (1864-1929) a George Herbert MEAD (1863-1931). Interpretativní sociologie netvoří jednotnou školu. Kromě symbolického interakcionismu, s jeho dramaturgickou odrůdou, a **etnometodologie**³, sem řadíme především **fenomenologickou**⁴ sociologii (více 9. kapitola).

1. 3 Vztah sociologie k jiným vědám

Sociologie je tedy vědou o moderních společnostech, o jejich vzniku, vývojové dynamice a proměnách, o jejich vnitřní struktuře (sociální a třídní) a o povaze a proměnách vztahů mezi jejími jednotlivými podstatnými sociálními subsystemy (ekonomickým, politickým, kulturním, náboženským atd.). Počátky sociologie jsou spojeny až se vznikem moderní, tedy kapitalistické společnosti (Petrusek).

Sociologie (i sociální patologie) je spjata různým způsobem s některými **dalšími vědami**, např.:

- **s filozofií** (sociální filozofie předcházela sociologii v tzv. protosociologickém období, filozofie je pro sociologii metodologickým východiskem),
- **s historií** (při zachycení vývoje společnosti a sociologie),
- **se sociální psychologií** (kde je souvislost přes vlivy sociálních jevů a procesů na lidskou psychiku),
- **s ekonomii** (vliv ekonomických faktorů na společenský život je nepřehlédnutelný),
- **s antropologií** (vědou o člověku),
- **s politickou vědou** (politologií, která bývá někdy označována jako sociologie politiky),
- **s ekologií** (zejména v poslední době, kdy ekologické faktory se stávají limitujícím faktorem společenského rozvoje) a dalšími.

³ Směr uvnitř fenomenologické sociologie, pojem zavedl H. Garfinkel, aby jím označil studium metod, které členové společnosti užívají k organizaci a interpretaci svých každodenních činností (9.kapitola).

Etnometodologie zdůrazňuje význam praktických každodenních činností, situační povahu sociální interakce, kontextovou podmíněnost jazyka a důležitost subjektivní interpretaci sociální zkušenosti.

⁴ Obecně znamená přesné zkoumání jevů. Místo zkoumání samotných podstat a skutečností se zabývá zkušeností, tedy tím, jak se věci „samy“ člověku ukazují v jeho vlastním vědomí. Fenomenologická sociologie ovlivnila školu interpretativní sociologie.

Sociologie je označována za teoreticko-empirickou vědu, které jsou připisovány tyto **funkce** (Havlík, 2015):

1. teoretická (vysvětlování sociálních jevů a procesů /proč/),
2. empirická (popis a zachycování sociálních jevů a procesů /co, kdy, kde, kolik/),
3. poznávací (rozšiřování poznání o sociálních jevech a procesech),
4. reformátorská (sociologické poznání může sloužit jako podklad pro přeměny /reformy/ společnosti),
5. sociálně regulativní - sociálně inženýrská (stabilizující současný stav) a
6. humanizující (pomáhání orientaci člověka ve společnosti, dávající mu šanci na důstojné přežití v „jeho“ kultuře s právem volby vlastní životní cesty).

Sociologie tedy disponuje nejen potřebnou teoretickou základnou, ale i pojmovým aparátem, který umožňuje postihnout problém v celé jeho šíři a rozmanitosti, a to za pomoci poznatků věd jako kriminologie, pedagogika, psychologie, filozofie, právo, psychiatrie. Rovněž teorie a výzkum sociálních deviací vyžadují týmovou spolupráci odborníků různého zaměření.

Anthony Giddens (1999, s. 184) považuje studium odchylného, tedy sociálně deviantního chování za jeden z nejzajímavějších úkolů sociologie. Jeho zkoumání je velmi složité, protože existuje právě tolik přestupků proti pravidlům, kolik existuje pravidel a norem ve společnosti.

SHRNUTÍ

Pojem sociologie je v odborné literatuře vymezen desítkami odborných definic, zformulovaných z různých aspektů pohledu. Předmět sociologie je, v porovnání s předměty ostatních společenských věd, „nejrozsáhlejší, nejkomplikovanější, nejkomplexnější a nejvariabilnější, probíhající v několika rovinách sociálního časoprostoru. Sociologie snad jako jediná ze společenských věd svým vědním polem zasahuje do rozhodující většiny oblastí totálního komplexu života nejrůznějších lidských seskupení (útvárů) a individuí a stává se tak základní sociální vědou, která zároveň sociální vědy završuje (Geist, 1992). Podle Petruska (1992) sociologie není vědou v běžném slova smyslu, ale je něčím mezi vědou a uměním, platí pro ni jiná pravidla než v normální vědě přírodovědného typu. Sociologie je členěna do mnoha škol, směrů a **paradigmat** (paradigma = vzor, nákras, příklad, určitý způsob myšlení) koexistujících vedle sebe způsobuje, tzn., že sociologie je **věda multi-paradigmatická**.

Z uvedeného přehledu teorií v tabulce (viz výše) vyplývá, že neexistuje jedna jediná teorie objasňující jevy ve společnosti a záleží na otázkách, které si klademe a podle toho volíme teorii, jež nám na ně může pomoci odpovědět.

Teorie 20. století nejsou již tak jednoznačné a kategorické jako teorie století předcházejícího. Kladly různý důraz na individuum nebo sociální systém, na subjektivní interpretaci nebo objektivní konstatování.

Pro zájemce:

Přehled dějin sociologie můžete najít například v knize Jana Szczepanskeho (1967), v práci Sociologické školy, směry, paradigmatata (1994) či práci Jana Kellera (2004).

OTÁZKY

- Uveďte vztah sociologie (sociální patologie) k dalším společenským, ale i vědám přírodním.
- Jaká významná jména začátků sociologie znáte? Uveďte přínos těchto učenců.
- Vyjmenujte etapy vývoje sociologie a popište jejich význačné rysy.
- Vymezte sociologii a její předmět zkoumání.
- Vysvětlete vnitřní strukturu sociologie jako vědní disciplíny.

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

interpretace

konflikt

konsensus

protosociologie

sociologie

2 SOCIÁLNÍ NORMY, SOCIÁLNÍ KONTROLA A SANKCE

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- definovat sociální normu,
- vymežit jednotlivé znaky a druhy sociálních norem,
- objasnit pojmy toleranční limit a semideviace,
- charakterizovat pojem sociální sankce, uvést její druhy,
- vysvětlit vnitřní a vnější sociální kontrolu, její funkce.

PRŮVODCE TEXTEM

Abychom mohli analyzovat sociální patologii, resp. sociální deviace, musíme si především ujasnit co to norma je a jaká kritéria ji ovlivňují. Je nutno si však uvědomit, že norma představuje velmi subjektivní kritérium, které se mění, a to nejen v čase.

Cílem kapitoly je prezentovat základní poznatky o problematice sociálních norem, sankcí a sociální kontroly. Při vymežování sociálních negativ je totiž stěžejní kategorií sociální norma. V průběhu vývoje si každá společnost vytvořila svůj systém norem a způsobů kontroly jejich dodržování. Dodržování norem je velmi důležité pro soudržnost společnosti, pro udržení sociálního řádu. Každá sociální norma jednak něco doporučuje, předepisuje nebo zakazuje a jednak má tzv. toleranční limit – jakou míru nepřesnosti je při dodržování určitého druhu normy daná společnost ochotna tolerovat.

2.1 Typologie a pojetí sociálních norem

Normativní systém funguje na základě vztahu pospolitost – jednotlivec, popř. jednotlivec – jednotlivec, jehož zprostředkovatelem jsou závazná pravidla a modely (sociální normy) a očekávání chování.

Prostuduj!

https://iuridictum.pecina.cz/w/Normativn%C3%AD_syst%C3%A9m

nebo

https://books.google.cz/books?id=FmDKfBDPW3gC&pg=PA127&dq=normativn%C3%AD_syst%C3%A9m&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjpmj0q_RAhUE7hoKHbhlAN0Q6AEIIzAB#v=onepage&q=normativn%C3%AD%20syst%C3%A9m&f=false

Jsou to stanovená pravidla, která jsou očekávaná nejen od lidí, ale i od skupin a institucí. Právě na dodržování těchto pravidel a očekávání je založena existence společnosti. Sociální norma obsahuje vždy prvek hodnocení.

Norma obecně představuje „*verbalizované pravidlo, jež mají jednající ve svém chování respektovat a které se pro ně pokládá za závazné*“ (Maříková, Petrušek, Vodáková, 1996, s. 692). Jan Jandourek (2003, s. 60) považuje normu za závazný požadavek týkající se nějakého chování. U normy můžeme podle tohoto autora rozlišit toho, kdo ji ukládá – adresanta, toho, komu nebo v čí prospěch je ukládána a situaci, ve které je vyžadována. Norma nemusí být stanovena výslovně, ale i přestoupení nepsaných norem může mít nepříznivé následky.

Peter Ondrejko a kol. (2000, s. 21) definuje sociální normy jako „*předpisy pro očekávané chování či dokonce vyžadované sociální chování s charakterem kategorického imperativu.*“

Např.

https://books.google.cz/books?id=6A5gAgAAQBAJ&pg=PA141&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+norma&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjE-syV1a_RAhVIXRoKHREiCFoQ6AEIPTAE#v=onepage&q=soci%C3%A1ln%C3%AD%20norma&f=false

nebo

https://books.google.cz/books?id=czijlGDrBJsC&pg=PA288&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+norma&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjE-syV1a_RAhVIXRoKHREiCFoQ6AEILDAB#v=onepage&q=soci%C3%A1ln%C3%AD%20norma&f=false

Sociální norma tedy vychází z tzv. normativního konsensu (shody).

Více na:

https://books.google.cz/books?id=IvdOt-RRD9UC&pg=PA133&dq=konsensus&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjrsZui1K_RAhWMyRoKHab0DoEQ6AEIGTAA#v=onepage&q=konsensus&f=false

Podle toho můžeme normy dělit na **vysokokonsenzuální** a **nížkokonsenzuální**.

Vysokokonsenzuální normy se váží k základním hodnotám jako je např. lidský život, tzn., že existuje vysoká shoda mezi příslušníky různých společenských skupin o těchto hodnotách, tyto jsou poměrně stabilní v čase a jsou obsaženy i v různých normativních systémech, platí pro všechny stejně.

Nízkokonsenzuální normy se vztahují k méně významným společenským hodnotám; mění se v čase a jejich platnost je různá pro různé osoby a situace (např. estetické normy).

Jedinci konkrétní společnosti mají však sklon k **etnocentričnosti** - domnívají, že jejich normy (hodnoty) jsou ve srovnání s normami a hodnotami ostatních kultur ty správné.

Vladimír Nikolajevič Kudrjavcev a kol. (1988) uvádí základní **vlastnosti sociální normy**:

- **Užitečnost** - z hlediska zájmů jedné skupiny, z hlediska zájmů jiné skupiny naopak může vykazovat ráz neutrality či škodlivosti. Užitečnost normy je proměnlivá v čase a v prostoru; některé normy zanikají nebo mění svůj obsah, jiné vznikají. Změny sociálních norem by měly kopírovat změny v sociálně politickém klimatu. Např. „nedávná“ změna postoje k homosexualitě, která byla ještě na začátku dvacátého století chápána jako choroba.
- **Závaznost** normy představuje pro jedince či skupinu povinnost a nutnost řídit se jí.
- **Reálné provádění** - norma ztrácí svůj význam, pokud není dodržena, pokud není fakticky uskutečňována, realizována v chování lidí.

Michal Hrčka (2001) uvádí tyto vlastnosti normy:

- **Závažnost** - jak přísně je požadováno dodržování norem a jak přísně je trestáno její porušení.
- **Dynamika** - vyjadřuje vývoj a změny normy.
- **Konsenzualita** - vyjadřuje kolik členů se shodne na jejím obsahu a významu.
- **Relativnost**- sociální normy, které jsou platné v současnosti, nemusí platit v jiném časovém období, že se liší nejen v různých kulturách, společenstvech, skupinách, ale i mezi členy uvnitř jedné skupiny.

Významným charakteristickým znakem sociální normy je však její **toleranční limit**.

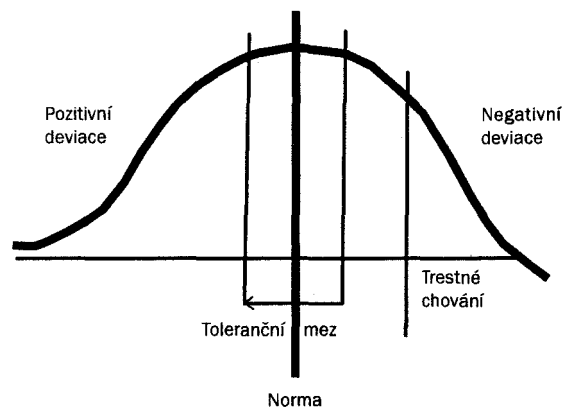
Prostuduj!

https://books.google.cz/books?id=RT6pBAAQBAJ&pg=PA16&dq=toleran%C4%8Dn%C3%AD+limit&hl=cs&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=toleran%C4%8Dn%C3%AD%20limit&f=false

Toleranční limit je pro různá překročení norem různý v různých společnostech, společenských tradicích, kulturách a závisí i na konkrétní situaci, který určuje, jak velké odchylky od normy

jsou uvnitř společnosti snášeny, tolerovány. Mění se i v rámci jedné společnosti uvnitř různých společenských skupin i průběhu času vlivem řady okolností. Nemění se ovšem jen toleranční limit, ale i normy samotné (Kapr, Linhart a kol., 1997).

Deviantní chování a toleranční mez (Petrušek, 2009, s. 130):

Normativní systém však netvoří vnitřně jednotnou strukturu, tzn., že některé sociální normy navzájem nemusí doplňovat, v některých ohledech si dokonce mohou odporovat. Jeden jev může být z pohledu jedné normy brán za projev normálního prožívání a jednání, z pohledu druhé normy může být posuzován jako jev deviantní. Zde se pak užívá termínu **semideviace** (Etzioni-Halevy 1975, in Hrčka, 2001). Dochází se k odlišným závěrům - výskyt forem chování, které nejsou ani plně normativně přijatelné, ani nepřijatelné. Semideviantní charakter může mít jednak chování, které spadá do oblasti působení více různých norem (podle některých je hodnoceno jako přijatelné a podle jiných jako nepřijatelné) a jednak chování, které je hodnoceno jako přijatelné za určitých podmínek a situací a nepřijatelné za jiných, dále chování, které je sice v rozporu se sociálními normami dané společnosti, ale vyhovuje zájmům velkého počtu jejích členů nebo jejích mocenských skupin (chování často odráží normativní rozpory ve společnosti, např. rozpory mezi politikou, ideologií a ekonomickými zájmy). Příklady semideviantního chování - emigrace, korupce nebo protekce. Vysoký výskyt semideviací vede k tzv. normativní erozi – přílišné uvolnění norem, obzvláště pokud normy nedodržují např. veřejní činitelé, kteří normy sami nastavují. To vede ke ztrátě důvěry v autority.

Mezi **základní sociální normy** bývají obvykle řazeny normy právní, morální, zvykové a náboženské, příp. estetické normy.

- **Právní normy** vznikají na základě schválení a vyhlášení orgány státní moci a jsou obecně závazné. Obecnost může být vlastní i dalším normativním systémům jako např. morálce. Rozdíl spočívá v tom, že se právní norma vztahuje na relativně neurčitý počet subjektů subjekt a současně je pro subjekty závazná (Havránek, 2004). Právní normy jsou vydávány ve zvláštní, státem stanovené formě a případné sankce jsou legální, státem vynutitelné – zákonná ustanovení. V každé společnosti je právo jediným souhrnem norem, které nemají alternativu, neboť vyjadřují jednotnou vůli skupiny nebo celého národa. S tím souvisí i zákonnost, která může vzniknout až tehdy, když právo platí pro všechny občany stejně. K uplatňování právních norem využívá svého mocenského a represivního aparátu státní správy.

Právo je jediným normativním systémem, který je univerzálně srovnatelný a představuje relativně rovné měřítko chování lidí rozdílného společenského statusu. Právní norma se vztahuje na relativně neurčitý počet subjektů a současně je pro ně závazná – hovoříme zde o tzv. právním monismu, který vyjadřuje, že určitý druh společenských vztahů je upravován shodně pro každého. Právní normy jsou úzce svázány s dalšími normami.

- **Morální normy** jsou pravidla lidského chování specifikující morálku v konkrétní společnosti. Jedná se o typ sociální normy s morálním obsahem, je zároveň jednou z hlavních kategorií etiky. Morální normy jsou založeny na morálních hodnotách a představách obecnějšího charakteru, jako jsou principy, ideály, pojetí dobra a zla. Vznikají bez zásahu práva a moci ustálením a tradicí lidského chování. Mravnost jako hodnota zde byla dříve než stát a právo. „Normální“ je to, co je správné, dobré. Morálka nemusí být jen všeobecná, celospolečenská, ale i partikulární, platná pro určité sociální skupiny. Navíc mají svou osobní morálku i jednotlivci. Z toho vyplývá, že zatímco právo je jednotné, morálek může být více a navíc velmi se lišících (Čeplíková, 2002, s. 261). Morální normy rovněž obsahují sankce, ty však postrádají charakter donucovacích aktů, např. odsouzení určitého chování nebo vyloučení jedince z určitého společenství. Oceňování se pohybuje v kategoriích dobra a zla. Morální norma vychází z představy, že jedinci ví, co má být, jak se správně chovat – „chovej se tak, jak je to správné“.
- **Zvykové normy** mají širokou škálu slovního vyjádření – zvyky, zvyklosti, obyčeje, rituály, tradice. Jednotlivé používané pojmy se liší určitým významovým odstínem. Zvykové normy se udržují děděním z generace na generaci, je jim společné, že se opírají o dlouhodobé, tradiční dodržování. Zvykové normy hodnotí chování jako slušné a neslušné, sankce za porušení jsou mírné, spočívají zejména v zesměšnění, snížení společenské pozice, prestiže, vyloučení ze středu společnosti na její okraj. Mezi morálními

a zvykovými normami není jasná hranice. **Etiketa** pak představuje normy zdvořilého chování ve společnosti, je součástí společenského mravu, reguluje pouze vnější stránku společenské činnosti jedince, ale nepřináší obraz o morálních kvalitách jedince.

Pro zájemce:

https://books.google.cz/books?id=coRfAgAAQBAJ&pg=PA20&dq=etiketa+ve+spole%C4%8Dnosti&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwiqvMyK1q_RAhVJXhoKHZpADy44ChDoAQgwMAA#v=onepage&q=etiketa%20ve%20spole%C4%8Dnosti&f=false

- **Náboženské normy** dělí chování na zbožné a hříšné. Jde o normy dané např. nadpřirozenou bytostí, kdy hřích je jednáním proti zákazu této nadpřirozené bytosti. Náboženské normy se vztahují k sociální situaci nepřímo, nejsou v zásadě sankciovány společenstvím. Často se překrývají s normami morálními a právními.
- **Statistická norma** vychází z představy, že to, co je časté, je normální a bývá vysvětlována Gaussovým pravděpodobnostním rozložením výskytu znaků v populaci nebo chyb měření. Za normální jsou považovány případy, které nejsou vzdáleny od průměru o více než dvě směrodatné odchylky. Sociálně-psychologické jevy tak Gaussovu rozložení neodpovídají.
- **Estetické normy** jsou pravidla určující v dané době estetický vztah k realitě. Tyto normy se vztahují nejen k produktům lidské práce, k umění, ale i k životnímu prostředí, přírodním jevům. Estetická norma má časovou proměnlivost (společnou s jinými druhy norem), podléhá časté kritice a stále se mění.

Pro zájemce Mukařovský, Jan, Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty.

Dostupné na:

https://is.muni.cz/el/1421/jaro2009/DVT065/um/Mukarovsky_Esteticka_funkce_norma_a_hodnota_jako_socialni_fakty.pdf

Normalitu pak můžeme podle Marie Vágnerové (2002, s. 444) chápat a vymezit podle několika kritérií:

- **Statistické pojetí** je založené na kvantifikaci psychického projevu. Norma se ztotožňuje s hodnotou nebo pásmem hodnot s největší četností. Míru variability daného znaku určuje směrodatná odchylka. Čím větší je variabilita určitého projevu, tím je širší i pásmo normy (nejčastěji je v tomto případě aplikována tzv. teorie Gaussovy křivky). Zjednodušeně řečeno se tedy v rámci statického pojetí považuje za normální to, co dělá většina.

- **Funkční pojetí** vymezuje normalitu podle funkcionální normy, zaměřené na optimální fungování jedince. Normální a žádoucí je takový projev, který vede k určitému efektu tj. takové vlastnosti a chování, které umožňují jedinci dosáhnout jeho cílů a uspokojit jeho potřeby.
- **Sociokulturní pojetí** – normy jsou vymezeny na základě společenských kritérií, lidé jsou za nenormální považováni proto, že se vymykají běžnému očekávání společnosti.
- **Norma jako ideál** - objevuje se obzvláště v některých vývojových fázích a bývá často nedosažitelnou a snovou představou. Nedosažitelnost určitého ideálu může být zdrojem psychických obtíží. Toto vymezení normality je považováno za nejstarší.
- **Skupinová norma** - je založena na odlišných hodnotách různých sociálních skupin a podskupin. Skupinová norma se může velmi výrazně měnit v souvislosti s tzv. sociální mobilitou.
- **Subjektivní norma pozorovatele** - odráží osobnostní vlastnosti člověka. Jelikož je závislá na mnoha faktorech (výchova, inteligence, zkušenost, emotivita atd.), bývá velmi variabilní.

Určení lidské normality není nic jednoduchého. Normalita lidské osobnosti není ostře ohraničená. Mezi normalitou a abnormalitou a stejně tak mezi abnormalitou a duševní či sociální patologií existuje určitá blíže nevymezená oblast. Jak odborníci, tak i většina laické veřejnosti však dokáže většinu případů normality, abnormality a zřejmé duševní a sociální patologie dost dobře odlišit. Normalitu musíme posuzovat v kontextu kultury, ve které se dané posuzované chování odehrává. Je zřejmé, že nevěra bude posuzována jinak v islámských zemích a jinak v Evropě.

Pro zájemce:

BAŠTECKÁ, B., MACH, J. A KOL. 2015. *Klinická psychologie*. Praha: Portál, s. 34 – 40.

Od charakteru sociální normy a od míry její závaznosti a porušení, se odvíjí systém sankcí, které pak společnost vůči narušiteli uplatňuje. Normy jsou dodržovány nejen na základě přesvědčení o jejich správnosti, ale i na základě obav, že s porušením normy je spojena negativní sankce.

Prostuduj:

https://cs.wikipedia.org/wiki/Soci%C3%A1ln%C3%AD_norma

2. 2 Co je sociální sankce

Společnost se snaží regulovat výskyt negativních jevů ve společnosti a tak zabránit jejich nežádoucím důsledkům. Nástrojem této regulace jsou tzv. sankce. Obecně jsou sankce vnímány spíše negativně, ale v sociologii jimi označujeme všechny mechanismy, které vedou k posílení norem ve společnosti.

Sankce je neutrální výraz, který byl do sociálních věd přenesen z právní terminologie (Jedlička, 2004). Sankce je obecně ztotožňována s trestem za nedodržení pravidel. V sociologickém kontextu tomu tak není. Pojem pochází z latinského „sanctio“ a v původním slova smyslu je vyjádřením pro „potvrzení, schválení“. Sankce jsou součástí vnější kontroly (viz níže), tzn., že na jedince je vyvíjen tlak ke konformitě s okolím (societární reakce jedince nebo skupiny, jejímž cílem je posílit dodržení normy).

Pojem a rozlišení sankcí je spojen se jménem E. Durkheima, ten rozdělil společnost na tradiční, kde převažují represivní sankce (trestní právo), zatímco „moderní“ společnosti upřednostňují podle něj sankce restitutivní, kde je cílem návrat k původnímu stavu (hlavně občanské právo)

Více např.:

https://books.google.cz/books?id=cziJlGDrBJsC&pg=PA59&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+sankce&hl=cs&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=soci%C3%A1ln%C3%AD%20sankce&f=false

nebo

https://books.google.cz/books?id=P7AHAQAAMAAJ&q=soci%C3%A1ln%C3%AD+sankce&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+sankce&hl=cs&sa=X&redir_esc=y

Sankce se dělí do několika skupin:

Pozitivní sankce na člověka působí prostřednictvím nejrůznějších odměn a bonusů (udělení pochvaly za konformitu), naznačují jedinci, že uskutečněné jednání bylo správné a je vhodné je v budoucnu opakovat. Jsou to sankce motivační.

Negativní sankce naopak s sebou přinášejí trest (za chování, které není konformní), tedy něco, co člověk vnímá vůči své osobě tíživě. Negativní sankce jsou z počátku nerealizovanou součástí normy a vystupují jen jako potenciální hrozba. Realizovány jsou teprve po porušení normy. Sociálně psychologické výzkumy však ukazují zhruba trojnásobně vyšší efektivnost pozitivních sankcí. **Represivní** sankce nutí násilím k podřízení se platným pravidlům

Rozdíl mezi pozitivní a negativní sankcí je i v jejich aplikaci. Zatímco s nedovoleným chováním je sankce bezprostředně spojena, odměna za chování, které je normou předepsané se uděluje jen výjimečně. Pokud se odměna uděluje, je to z důvodu deklarace či zviditelnění určitých pravidel chování. Cílem je motivovat ostatní k jejich dodržování nebo projevit uznání za výkon, který je v rámci dovoleného chování neobvyklý (Hrčka, 2001, s. 127).

Negativní sankce rozlišujeme na:

- **verbální** – slovní útok, např. pomluva, zesměšnění; jde o psychický nátlak směřovaný na jedince,
- **fyzické** – reakce skupiny proti odchylovajícímu se jedinci, např. fyzický trest, forma tortury, omezení lidské svobody či fyzického pohybu, je to nejradikálnější forma,
- **ekonomické** – hospodářské prostředky nátlaku na jedince či skupinu lidí, nemusí být vždy vědomé, ekonomicky silnější jedinci ve společnosti provádějí nátlak na ty slabší,
- **politické** – využití mocenských prostředků k prosazení určitého programu vůči odchylnému jednání, často jsou spjaté s fyzickými sankcemi.

Dále můžeme sankce dělit na **formální** a **neformální**. Giddens (1999, s. 187) je definuje takto: „*O formálních sankcích hovoříme tam, kde existuje pevně stanovená skupina lidí nebo organizace, jejichž úkolem je zajistit dodržování norem. Za neformální sankce považujeme méně organizované a spontánnější reakce na nekonformní jednání.*” Neformální sankce nejsou nikde písemně kodifikovány a jejich užití není vynuceno právem. Jedná se o spontánní reakce okolí na naše chování.

Martina Urbanová (2003) za regulační mechanismy v chování člověka považuje jednak strach z negativních následků, které by pro jedince představovalo porušení pravidel, ale také člověk může spatřovat větší výhodu v dodržování pravidel než v jejich porušování. Může se také jednat o určitou míru sounáležitosti k dané skupině a případné porušení norem by mohlo pro dotyčného znamenat ztrátu svého postavení ve skupině.

Sankce jsou součástí vnější sociální kontroly, tzn., že na jedince je vyvíjen tlak ke konformitě okolím.

2. 3 O sociální kontrole

Každá společnost se brání vůči porušování norem, usiluje o zachování stability a řádu, a tím zároveň chrání své členy. Významná preventivní role připadá sociální kontrole. Jan Keller (2012, s. 190) definuje **sociální kontrolu** jako „*souhrnný termín označující všechny mechanismy, jež mají zajišťovat řád a stabilitu společnosti.*“ Jde tedy o souhrnný termín pro všechny mechanismy, které mají zajišťovat řád a stabilitu společnosti. Jedná se o veškeré mechanismy formální i neformální povahy, kterými se společnost chrání proti „narušitelům“ v zájmu uchování stability a sociálního konsensu. Bez této kontroly by se sociální řád rozpadl. Podle Urbanové (1998) vysoká úroveň právního vědomí, úcta k autoritě a internalizované (zvnitřněné) morální normy nedovolují jedincům pravidla narušovat.

Každá společnost, aby mohla fungovat, musí mít vytvořené mechanismy, kterými se společnost jednak brání proti těm, kteří porušují normy a jednak také vyvíjí tlak na jedince, aby se přizpůsobili psaným i nepsaným normám, tedy aby se chovali **konformně** (obecná tendence přizpůsobovat své názory a jednání názorům a jednání ostatních členů skupiny či společnosti /Hartl, Hartlová, 2010/). Tím se snaží minimalizovat výskyt sociálních konfliktů a naopak zvýšit šanci na uspokojení potřeb všech svých členů.

Další info na:

- <https://books.google.cz/books?id=P7AHAQAAMAAJ&q=soci%C3%A1ln%C3%AD+kontrola&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+kontrola&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwiHtLvStrDRAhXLXBoKHRstDtYQ6AEIMTAC>

nebo

- <https://books.google.cz/books?id=He9mAQAAQBAJ&pg=PA291&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+kontrola&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwiHtLvStrDRAhXLXBoKHRstDtYQ6AEIKjAB#v=onepage&q=soci%C3%A1ln%C3%AD%20kontrola&f=false>

Mechanismy sociální kontroly lze rozdělit do následujících kategorií (in Keller, 2012):

- **Elementární systémy tabu** zakazující konání určitých činností či naopak obřady a rituály, které jsou pro členy závazné. Respektování předpisů a zákazů je posíleno strachem ze ztráty prestiže. (Tabu je zavržované jednání ze strany společnosti. Jde o striktní zákaz některé z lidských aktivit nebo sociálních zvyků, označených za svaté nebo za zakázané. To, co je však v jedné společnosti naprosté tabu, může být v jiném

sociokulturním prostředí normálním chováním. Často se jedná např. o sexuální vztahy a aktivity, tělesné projevy, úpravy těla, stravovací omezení, aj. Za tabu je považováno rovněž nevhodné, vyloučené téma).

- **Veřejné mínění**, které „dohlíží“ nad dodržováním ustálených zvyků a obyčejů. Svým schválením/odmítnutím vytváří silný tlak na členy společnosti/skupiny. Součástí tohoto jsou pomluvy, které odstrašují ty, kteří se chtějí protivit.
- **Instance náboženství, politiky či práva**, jejichž posláním předepisovat žádané způsoby jednání a uvalovat sankce za jejich nerespektování.

V moderní společnosti k uvedeným prostředkům patří systematické dohlížení státu a konformismus šířený *prostředky masové komunikace*.

Prostuduj:

https://wikisofia.cz/wiki/Hromadn%C3%A9_sd%C4%9Blovac%C3%AD_prost%C5%99edky

Základní kontrolní mechanismy jsou dvojího druhu – **vnitřní a vnější**. Vždy probíhá současně kontrola vnitřní a vnější. **Vnější** sociální kontrola přichází stran sociálního okolí jedince, aktér je kontrolován okolím, **vnitřní** kontrola je zajištěna primárně úspěšnou socializací, aktér kontroluje sám sebe (stud, výčitky svědomí). Vnitřní kontrola existuje u jedince, jež má vytvořeny individuální kodexy příslušného chování během procesusocializace (vliv faktorů – ego, pozitivní sebehodnocení a pocit sociální odpovědnosti).

Socializace – prostuduj:

- http://wiki.rvp.cz/Knihovna/1.Pedagogicky_lexikon/S/Socializace
- https://cs.wikiversity.org/wiki/%C3%A9avod_do_sociologie/Obecn%C3%A1_sociologie

Vnitřní kontrola vychází nejen ze strachu před nepříznivými následky, ale i z přesvědčení o výhodnosti dodržování pravidel, z pocitu sounáležitosti se skupinou, které by mohlo porušení pravidel způsobit újmu.

Vnější kontrolu (a tím i sankce) rozdělujeme na **formální** a **neformální**. **Formální** kontrola je reprezentována soustavou oficiálních institucí, které jsou vybaveny mocí, aby mohly dodržení normy zajistit. Existuje skupina lidí, která dohlíží nad dodržováním norem (instituce

sociální kontroly). Formální kontrola mívá institucionalizovanou podobu, vykonávají ji státní organizace, které jsou oprávněné používat sílu a nátlak (různé úřady, policie), a nestátní organizace (např. církve, klub, firma atd.) (Urbanová, 2006). Na výkon profesního působení v těchto institucích jsou kladeny vysoké nároky profesní i mravní. Formální instituce provádějí vnější kontrolu chování členů společnosti, vysoce specializovanou, normativně vymezenou, racionálně společensky opodstatněnou. **Formální sankce** jsou pak spojeny s přesně stanovenými postupy jejich udílení (soudy, policie, kontrolní úřady, aj.) a obvykle písemně stanoveny.

Neformální kontrola je představována např. nejbližšími osobami z okolí jedince. Autorita subjektů neformální kontroly není odvislá od jim poskytnuté moci. Takto uvalené sankce jsou realizovány spontánně (veřejný výsměch). Jejich účinnost je mnohdy vyšší než u sankcí formálních (Večeřa, Urbanová, 2006, s. 91).

Neformální sociální kontrola člověka není určena jen racionálně, je zde významná složka emotivní, hodnotová, zážitková, ochránářská, kdy jde o zabezpečení, podněcování, pečování o rozvoj člena rodiny, žáka, studenta, klienta, kdy kontrola chování vyplývá z těchto aktivit a není prvotním záměrem. Neformální sociální kontrola se odvíjí převážně v situaci sociální blízkosti členů skupiny, kdy tyto vztahy jsou emočně syceny. Subjekty neformální sociální kontroly nedisponují donucovacími sankcemi (i když určité sankce také k dispozici mají – např. pokárání rodičů, školní poznámka za nevhodné chování apod.).

Prostuduj:

<http://www.fsps.muni.cz/inovace-SEBS-ASEBS/elearning/kriminologie/kontrola>

Pokud neformální kontrola dodržování určitých norem je nedostačující a nevyhovující, případně chybí úplně, tak nabývá na významu formální kontrola. Sociální kontrola je vázána na prostředí (anonymní prostředí velkoměst X malá města, venkov). Důležitou roli však hraje morální klima celé společnosti, které se zrcadlí v postojích k dodržování/porušování norem.

Prostuduj:

- Sociální kontrola a její prostředky v 21. století
https://is.muni.cz/el/1422/podzim2015/NP304Zk/um/23131851/Socialni_kontrola_a_její_prostředky_v_21._století.pdf

nebo

- http://wiki.knihovna.cz/index.php/Soci%C3%A1ln%C3%AD_kontrola

Funkce formální vnější sociální kontroly:

- **preventivní a odstrašující** – snaží se eliminovat potenciální příčiny vzniku sociálně patologických jevů, je dána obavou z trestu,
- **resocializační** – když lidé sociální normu porušili, redukuje nebo eliminuje potřebu činit tak znovu (teorie terapie = pomoc člověku, teorie potrestání = izolace od společnosti),
- **stabilizační** – dodává lidem pocit klidu a jistoty.

Prostuduj:

<https://books.google.cz/books?id=6A5gAgAAQBAJ&pg=PA146&lpg=PA146&dq=Funkce+soci%C3%A1ln%C3%AD+kontroly++preventivn%C3%AD,+odstra%C5%A1uj%C3%ADc%C3%AD&source=bl&ots=dojOADqdfw&sig=ssglSvVzGb3euJvXEGRFxm2CMok&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwiopL3bk6nRAhVqBMAKHYSBAywQ6AEIGTAA#v=onepage&q=Funkce%20soci%C3%A1ln%C3%AD%20kontroly%20%20preventivn%C3%AD%2C%20odstra%C5%A1uj%C3%ADc%C3%AD&f=false>

Nedostatek sociální kontroly může vést k porušování norem, k nárůstu deviantního chování, k chaosu ve společnosti, v krajním případě k rozpadu normativního systému. Naopak **nadbytek sociální kontroly**, či příliš silný tlak sociální kontroly může pro společnost představovat určité nebezpečí například v podobě omezení občanských práv či totalitního dohledu nad členy společnosti (Keller, 2012). Může být také zdrojem frustrace a vyvolávat u lidí pocit strachu, ohrožení. Ve snaze uniknout příliš silné sociální kontrole se mohou lidé dopouštět deviantního chování a sdružovat se do deviantních skupin (Hrčka, 2001). Problém sociálních deviací (resp. sociální patologie) je tedy spojen s procesem socializace a s procesem sociální kontroly.

SHRNUTÍ

Jak již bylo zmíněno, každé lidské společenství potřebuje ke své existenci řád v podobě normativních systémů. Jádrem normativních systémů jsou sociální normy, které jsou „produktem“ procesu sociální interakce a sociální komunikace členů společenství.

Sociální norma představuje v nejpoužívanějším smyslu obecné verbalizované pravidlo, jež mají jednající ve svém chování respektovat a které je pro ně pokládáno za závazné.

Společenská norma bývá obvykle chápána ve třech významech: 1) norma může být to, co je obvyklé a osvědčené, 2) norma může být to, co je přípustné a 3) norma může být to, co je správné a žádoucí.

Základní znaky sociální normy (Večeřa, Urbanová, 2006):

- *obecnost* – norma se vztahuje na relativně neurčitý počet sociálních subjektů,
- *normativnost* – jde o vyžadovaný způsob chování,
- *akceptovanost* – sociálním útvarem přijaté, aprobované a sdílené pravidlo chování,
- *sankcionovanost* – závaznost pravidla chování je potvrzována sankcí,
- *relativnost* norem vyjadřuje rozdíly v jejich platnosti v různých společnostech, kulturách, lokalitách a
- *dynamika* znamená, že se vyvíjí a mění v čase, vznikají, zanikají, mění svůj obsah, význam, některé rychle jiné skoro vůbec,
- *závažnost* určuje, za jak významné jsou požadavky a očekávání v dané normě v příslušné sociální jednotce považovány, jak přísně je vyžadováno jejich dodržování a jak přísné jsou sankce za jejich nedodržení.

Normy nejsou nikdy přesnými návody činností, spíše vymezují určité hranice pro jednání. Jde o pravidla, modely chování, které mají nadindividuální charakter, nejsou tedy jen výtvozem jedinců, procházejí procesem objektivizace a existují objektivně, ve skupinovém vědomí. Porušování normy tak může vést i ke změně normy.

Rozsah **tolerančního limitu** je dynamický, jeho šíře bude určena nejen povahou situace, ale i postavením jednotlivých osob, které normu aplikují a na koho je aplikována. Ne každé jednání odpovídá ideální představě dané normou, přesto o něm nemůžeme jednoznačně hovořit jako o jednání deviantním. Toleranční limit (stejně jako sociální normy) se v rámci sociokulturního a historického vývoje proměňují.

Základní sociální normy – normy právní, morální, zvykové a náboženské. Odlišnost práva a ostatních normativních systémů spočívá v tom, že vznik a fungování právních norem je závislé na fungování státní organizace a je zaštitěno autoritou státu, která disponuje monopolem fyzického donucení a možností uvalení sankce za porušení právní normy (Příbáň, 1996, s. 119).

Všechny sociální normy jsou doprovázeny **sankcemi**. Termínem sankce se tedy označují mechanismy, které vedou k posílení a potvrzení sociálních norem prostřednictvím odměn (pozitivní sankce) a trestů (negativní sankce). Problém je stanovit sankci odpovídající míře porušení normy – pokud se zvolí nevhodná sankce, může dojít k opačnému efektu.

Sankce jsou součástí vnější kontroly (vždy však probíhá současně kontrola vnitřní a vnější). Proces sociální kontroly z hlediska jednotlivce zesiluje proces socializace. **Sociální kontrola** motivuje činitele, aby se neodchyloval od splnění očekávaných rolí. Sociální kontrola také kontroluje odchylky (deviace), pak startuje proces resocializace.

Nedostatek sociální kontroly ohrožuje společnost rozpadem a chaosem, nadbytek kontroly přináší riziko totalitního dohledu.

OTÁZKY

- Jak byste definovali pojem sociální norma?
- Jaké znáte druhy sociálních norem? Uveďte příklady jednotlivých norem.
- Uveďte některé ze znaků sociálních norem.
- Uveďte příklady tzv. semideviace.
- Uveďte příklady pozitivních formálních a negativních neformálních sociálních sankcí.
- Platnost sociálních norem ve společnosti je ovlivněna několika faktory, jakými?
- Zamyslete se – vytváří se rovněž norma mediální? Kdo a čím je vytvářena?
- Uveďte příklad tzv. etnocentričnosti.
- Jaký význam má sociální kontrola ve společnosti?
- Objasněte mechanismy sociální kontroly.

KORESPONDENČNÍ ÚKOLY

1. Na dvou příkladech ilustруйте vývoj sociálních norem. Jednak z hlediska historického vývoje (čas) a dále z hlediska sociokulturního prostředí (prostor)- max. 2 normostrany
2. Co je to toleranční limit? Uveďte příklady z hlediska jednotlivých druhů norem - max. 2 normostrany.
3. Na dvou příkladech konkretizujte etické a právní normy Vámi vybraných pomáhajících profesí.

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

normativní systém

semideviace

sociální normy

sociální kontrola

sociální sankce

toleranční limit

3 SOCIÁLNÍ PATOLOGIE, SOCIÁLNÍ DEVIACE A POJMY SOUVISEJÍCÍ

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- definovat termíny – sociální patologie, sociální deviace, anomie,
- kategorizovat znaky, typy a vlastnosti sociálních deviací,
- vysvětlit další pojmy související se sledovanou problematikou,
- interpretovat tzv. adaptační způsoby a pojem funkce.

PRŮVODCE TEXTEM

V kapitole, kterou začínáte studovat, zmiňuji terminologické problémy. Jsem přesvědčena, že pokud budeme používat nesprávné pojmy, budou v nás vyvolávat nesprávné představy. Např. řada pedagogů v České republice stále pojmenovává sociální negativa vžitým pojmem sociálně patologické jevy.

3. 1 Sociální patologie nebo sociální deviace?

Vymezení pojmů podstatných pro následující úvahy začneme pojmem **negativní jevy**. Máme tím na mysli nežádoucí projevy v chování, resp. tedy takové jednání, které se odchyluje od daných sociálních norem, především norem morálních. Jde o široké vymezení problematiky od relativně drobných prohřešků a poklesků, např. lež, vzpurné chování, až po jednání, které je asociální (např. šikana) a přechází ve skutečně sociálně patologické jevy (kriminalita, veškeré závislosti, nedobrovolná prostituce, ap.).

Michal Hřeka (2001) považuje používání pojmů negativní společenské jevy, či dokonce protispoločenské jevy a chování za **nepřijatelné**, neboť již ve své podstatě obsahují negativitu a ideologický podtext. S tímto názorem souhlasí i Pavel Mühlpachr (2008), který se domnívá, že toto pojmenování nezaručuje hodnotovou a emocionální neutralitu (některé negativní společenské jevy nemusí představovat porušení obecně uznávaných norem a pravidel).

Pro označení společensky nepřijatelného chování se však často používá termínu **sociálně patologické jevy (sociální patologie)**.

Pojem **SOCIÁLNÍ PATOLOGIE** (z lat. *pathos – utrpení, choroba*) označuje **jednak vědní disciplínu** o chorobných a nepříznivých skutečnostech, činech, chování, jež se odchyľují od stanovených norem ale zároveň jsou organickou komponentou života sociálních celků –

nemoc tak zde není protikladem zdraví, ale komplementárním projevem biologického a sociálního života (dle E. Durkheima), dále **studijní obor** a také představuje **souhrnné označení pro** (obecně) nezdravé, nenormální, obecně nežádoucí, společnosti nebezpečné jevy představující negativně sankcionované formy deviantního chování.

Pojem sociální patologie zavedl do sociologie Herbert SPENCER (viz https://cs.wikipedia.org/wiki/Herbert_Spencer). Ve 2. polovině 19. století se Spencer zabýval myšlenkou, že existuje jistá paralela mezi patologií biologickou (chorobou) a patologií sociální, tedy chorobou společnosti, mezi biologickým a společenským organismem. Spencerovský biologismus je hlavní příčinou pozdějšího zamítání pojmu sociální patologie a jeho nahrazování pojmem sociální deviace (Kapr, 1997).

Émile DURKHEIM (viz https://cs.wikipedia.org/wiki/%C3%89mile_Durkheim) definoval sociální patologii jako „*vědu o chorobných a nepříznivých skutečnostech, činech chování, jež se odchyľují od stanovených norem, ale zároveň jsou organickou komponentou života sociálních celků*“ (in Kapr, 1997, s. 94). Inocenc Arnošt BLÁHA (1879-1960) (viz <https://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/blaha.html>) považuje sociálně patologické jevy za důsledek nevhodného uspořádání sociálních poměrů a určitých poruch v sociálních procesech a sociálních zřízeních (Bláha, 1968).

Podle Petera Ondrejkooviče (viz <http://www.osobnosti.sk/osobnost/peter-ondrejkoovic-760>) kol. (2000, s. 9) představují sociálně patologické jevy „*nezdravé, nenormální, všeobecně nežádoucí společenské jevy*“, kterým je přisuzována vyšší míra společenské závažnosti a nebezpečnosti a které porušují právní normy.

Alena Marešová (2010, s. 53) uvádí výčet jevů, které jsou chápány jako sociálně patologické. Patří mezi ně:

- a) alkoholismus, toxikomanie a jiné závislosti včetně chorobného hráčství,
- b) členství v extremistických skupinách a náboženských sektách, rasismus, projevy xenofobie, projevy násilí při demonstracích,
- c) domácí násilí, chorobné pronásledování,
- d) šikana ve škole, na pracovišti, sexuální obtěžování,
- e) prostituce, promiskuita, účast na porno produkci, kuplířství, komerční sexuální zneužívání,
- f) hazardní hráčství, a to i takové, které nemá charakter chorobné závislosti,
- g) vandalismus, sprejerství, násilí na stadionech, pouliční násilí,
- h) asociálnost šířená prostřednictvím internetu a na sociálních sítích,

- i) sebevraždy,
- j) korupce, klientelismus,
- k) vytváření pouličních gangů a mladistvých, bezdomovectví.

Jednotné vymezení pojmu sociální patologie však neexistuje. Slavomil Fischer a Jiří Škoda (2009) se přiklánějí k názoru, že pojem sociální patologie nelze ztotožňovat s pojmem sociální deviace, neboť jevy, které jsou deviantní, nemusejí být vždy patologické. Jako sociálně patologické jevy je možné označit jevy, které jsou negativní, škodlivé, případně ohrožují jedince či společnost. **Proto je tedy vhodné oba pojmy rozlišovat a vážit celkový kontext při jejich používání.**

SOCIÁLNÍ DEVIACE (z *lat. deviatio – odchylka, úchylka*)

Termín sociální deviace bývá rovněž chápán ve dvojím smyslu – jednak je jím opět označen **vědní obor**, anebo **opět jako pojem termín označuje porušení nebo jakoukoli odchylku** (ať v kladném – dodržování normy do naprosté krajnosti, či záporném smyslu – porušení či nedodržení normy) od některé sociální normy, případně od skupiny sociálních norem (porušení formálních i neformálních požadavků) nebo od normálního průběhu funkce, majícího svůj podklad v jisté struktuře. Jedná se o obecnou vlastnost, vyskytuje se u všech jevů, které překračují krajní mez elementární jednoduchosti, jedná se o projev variabilní podoby jevy. Stav normálnosti a deviace nejsou dvě protichůdné, nespojité kategorie, jedná se o kontinuum směřující od normální podoby jevu k jeho deviaci.

Vznik samotného pojmu deviace se datuje až k padesátým letům 20. století, kdy jím američtí sociologové nahradili příliš obecné a ne zcela vystihující, do té doby používané termíny „delikvence“ či „kriminalita“ (Montoussé M.,Renouard G., 2005, s. 121).

Termín **sociální deviace však neimplikuje automaticky negativní jev!** Deviaci lze tedy chápat jednak jako jistou **kvalitu**, jako odchylku od normálu (normální projev, ve kterém se odráží přírodní variabilita, která se projevuje na všech úrovních – s deviantními jevy a projevy se lze setkat v neživé přírodě, u živočichů, u člověka). Deviaci však lze chápat též **v kvantitativním slova smyslu**, což značí počet odchylných struktur nebo jistých projevů od ustáleného normálu. Pouze velký počet odchylných případů jevu lze pak považovat za neobvyklý, z pohledu „posuzovatelů“ též jako patologický.

Na druhou stranu je dobré si ale uvědomit, že i pojem deviace v sobě může předjímat negativní ráz. Hrčka (2001) uvádí, že výrazu deviace nebývá používáno k označování

pozitivních vlastností a situací, ale ve většině případů je naopak spojováno s negativním hodnocením, představami, pojmenováním jevů a vlastností.

Pojem sociální deviace se v odborném pojetí odlišuje od pojetí laického, kde „deviant“ představuje většinou označení pro „neplnohodnotného“ člena společnosti (slovo „deviant“ jako nadávka), a dále od dalších souvisejících termínů (viz 2. 3.).

Skutečnost, zda bude nějaké chování označeno za deviantní, vždy záleží na míře tolerance v určitém socio-kulturním prostředí. V různých subkulturách (např. punk, skinhead aj) lze nalézt prvky deviace, ale společnost zasáhne pouze proti některým projevům (např. agresivita, rasismus aj.)

Jaroslav Kapr a Miloslav Petrušek (1997) charakterizují **termín deviace**:

1. Jedná se o termín dostatečně **obecný** – neuvádí, od jakého ideálního stavu se struktura nebo projevy odchylují. Na straně druhé je díky své obecnosti dosti vágní, nelze k němu přiřadit všeobecně platnou teorii, jednotlivým deviantním podobám musí být vypracována řada specifických teorií, které by ten či onen deviantní jev vymezovaly a následně vysvětlovaly.
2. Je dostatečně **neutrální**. Nevyjadřuje, zda se jedná o pozitivní nebo negativní deviaci. Literatura si však spíše všímá jevů negativně deviantních, pozitivní deviace jsou uváděny pouze v ilustrativní podobě, není jim věnována stejná pozornost jako jevům považovaným za negativní.
3. Termín deviace je dostatečně **hodnotově a emocionálně neutrální**. Jeho lexikální význam je s ohledem na výše řečené chápán neutrálně, konotativní (emocionálně významový) význam slova nevyvolává negativní emocionální asociace. Uvedené zřejmě platí pouze pro odbornou veřejnost. Bylo by zajímavé zjišťovat asociace k danému termínu u běžné populace a umístění termínu v sémantickém prostoru laické veřejnosti.
4. Každý jev, který je označen za deviantní, **je nutno vykládat s ohledem na historické a kulturní souvislosti (!)**. Je patrné, že existují jevy, které byly ještě v nedávné minulosti chápány jako deviantní, zatímco dnes jsou umísťovány do pásma široké normy (např. homosexualita). Stejně jako jevy, které dříve byly považovány za obvyklé a dnes jsou brány za deviantní.

Kapr a Petrušek (1997) dále uvádějí, že pojmem sociální deviace označujeme každé sociální chování, které porušuje „nějakou“ sociální normu a je proto určitou částí společnosti

odmítáno. Termín je tedy vymezován na podkladě přestoupení sociálního normativu regulujícího chování v populaci.

Michal Hrčka (2001) mezi **lidské sociální deviace** řadí:

- a) zjevné (rozpoznané a označené) deviantní jednání,
- b) zjevné (rozpoznané a označené) poruchy psychických funkcí u člověka, které často ústí ve výše uvedené deviantní chování,
- c) zjevné (rozpoznané a označené) deviantní fyzické charakteristiky jedince (smyslové poruchy, fyzické malformace, aj.),
- d) zjevné (rozpoznané a označené) deviantní sociální charakteristiky (rozvedená žena, příslušník majoritní skupiny, bývalý vězeň, aj.).

Užívání pojmu **sociální deviace** je výstižnější, neboť neurčuje konkrétní normu, od které se chování odchyluje, neboť neuvádí, zda se jedná o pozitivní či negativní odchylku, a také neříká, jestli je deviantní chování špatné či dobré (Maříková, Petrusek, Vodáková, 1996).

Nahlédneme-li do historie, překvapí nás, že se pojem „sociální deviace“ v České republice ujal až v devadesátých letech 20. století. Do třicátých let 20. století byly sociálně patologické jevy, v rámci sociologie, zkoumány oborovou disciplínou – sociální patologií, která se snažila tyto jevy analyzovat a řešit ze svého specifického hlediska. Termín sociální patologie představuje předchůdce termínu sociální deviace. Dnes snad již tedy všeobecně platí, že výstižnějším pojmem než sociální patologie je termín sociální deviace. Gejza Dobrotka (in Heretik, 1994) je přesvědčen, že pojem „sociální patologie“ je paradoxem, obsahuje totiž nepatologické projevy a formy společensky nežádoucího chování, které se „patologizací“ a „medicinalizací“ vymyká kompetenci justice, tedy trestního práva. Termín sociální deviace pokládá za vhodnější název pro komplexní jev. Pojem sociální patologie se však natolik zažil i v české odborné společnosti, že je i v současné době velmi obtížné přistoupit k užívání pojmu sociální deviace.

Pozitiva a negativa pojmu sociální deviace

Pozitivem užití pojmu deviace je:

- vysoká obecnost umožňující zahrnout do společného konceptu různé stavy a projevy vyznačující se společnou vlastností;
- je hodnotově indiferentní, protože nejen že neuvádí konkrétní normy, od které došlo k odchýlení se, ale nevypovídá o tom, zda směr odchylky je pozitivní anebo negativní;
- je emocionálně neutrální, neboť neříká, zda je konkrétní deviantní chování dobré či špatné;

- předpokládá, že deviace se mění v závislosti na kulturním prostředí, sociálním prostoru a času a nepřepokládá, že se lidé mechanicky dělí na normální a devianty.

Negativem užití pojmu deviace může být naopak to, že:

- v sobě spojuje mnoho různých stavů a podmínek značně variabilní kvality a intenzity, jejichž hodnocení je navíc transkulturně a intersubjektivně relativní a mění se v čase; takto široký koncept;
- je obtížně definovatelný a operacionalizovatelný pro potřeby výzkumu;
- je obtížně postižitelný všeobecně platnou teorií, protože každá teorie odráží jen některé jeho vlastnosti, nebo může být aplikována jen na některé jeho specifické formy (např. pouze na alkoholismus, prostituci, sebevražedné jednání apod.)

Dnes upřednostňujeme pojem sociální deviace, neboť se jedná o **obsahově širší pojem než sociální patologie**, je **neutrální** (nevypovídá o tom, zda směr odchylky je pozitivní či negativní) a je **emocionálně** indiferentní (neříká, zda deviantní chování je dobré či špatné). Dalším pozitivem pojmu je, že deviace zdůrazňují nutnost vazby na sociokulturní prostředí, (prostor) a čas. **Preferujeme-li tento pojem, vyhneme se dělení společnosti na „normální“ a „devianty“.**

Prostuduj s. 16-17!

<https://books.google.cz/books?id=RT6pBAAAQBAJ&pg=PA16&dq=soci%C3%A1ln%C3%AD+deviace&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjYyoLUt7DRAhVJChoKHW2SD64Q6AEIMzAB#v=onepage&q=soci%C3%A1ln%C3%AD%20deviace&f=false>

3. 2 Související pojmy

Dříve se užíval pojem sociální dezorganizace, sociální patologie nebo anomie a i dnes dochází k zaměňování některých příbuzných pojmů. Jeví se tedy účelným neztotožňovat pojem sociální deviace (v nejširším slova smyslu jakákoli odchylka od normální funkce či struktury – viz výše) s pojmy více či méně souvisejícími pojmy. V řadě těchto případů jde o pojmy obecnějšího, abstraktnějšího, a tím i méně explikativního charakteru. Výhodou pojmu sociální deviace v sociálních vědách a v pomáhajících profesích je skutečnost, že neutrálním způsobem „zastřešuje“ sociální procesy a jevy, které jsou jednoduše představitelné

a uchopitelné. Deviantní chování je sice porušením určité společenské normy, ale nemusí vznikat trestní odpovědnost.

- **Aberace** označuje chorobnost a patologičnost a vyvolává negativní hodnocení, k označování negativních projevů je tento termín zastaralý a méně vhodný. Nonkonformisté usilují o zpochybnění stávajících norem jejich veřejným porušováním, své chování před okolím neskrývají a jednají v zájmu společnosti (skupiny) a nikoli podle svých individuálních zájmů, zatímco aberanti porušují stávající normy, aniž by zpochybňovali jejich platnost a usilovali o jejich změnu, své chování skrývají před ostatními a sledují své vlastní zájmy a nikoli zájmy celku (Hrčka, 2001, s. 17).
 - **Abnormalita** podle Hrčky (2001, s. 17) znamená stav nebo hodnotu určité veličiny odchylovající se od stavů a hodnot považovaných na základě stanovených nebo dohodnutých kritérií za normální. Abnormální jevy mohou, ale nemusí být deviantní, určité chování může být neobvyklé, ale nemusí představovat narušení sociálních norem, zatímco jiné chování může být obvyklé a přitom může být z normativního hlediska deviantní. Abnormalitu a deviaci nelze ztotožňovat, protože se vztahují k odlišným kategoriálním hodnocením (abnormalita ke statisticky, funkčně nebo ideálně pojaté normalitě a sociální deviace k sociální normě).
1. **Negativní společenský jev** – existují negativní sociální jevy, které nemusí být nutně sociální deviací (např. pokles porodnosti), užití daného pojmu ve vědě je navíc zavádějící, obsahuje totiž v sobě negativní hodnotící kritérium, včetně výrazné ideologické konotace.
 2. **Nonkonformita** je opět dle Hrčky (2001) chápána podobně jako deviace, tedy jako chování rozporné s požadavky a očekáváním okolí, s určitými názory, postoji a idejemi. Nonkonformita nemusí být deviací, může dokonce představovat chování společensky progresivní. Naopak konformita vůči některým ideologiím, kupříkladu rasistickým nebo fašistickým, může být známkou deviace.
 3. **Protiprávní nebo trestné chování** – jde o jednání, které je v rozporu s právní normou, deviace je v tomto případě širším pojmem, je zřejmé, že ne každá deviace je nutně protiprávní a trestná.
 4. **Protispolečenské chování** – ne každá deviace je nutně protispolečenská, za protispolečenské jednání jsou považovány ty projevy jedince, které záměrně, ale někdy též nezáměrně, narušují zájmy, ekonomické, politické a morální základy společnosti, státu, vládnoucí a politické reprezentace, obvykle má protispolečenské jednání podobu pravidelného nebo příležitostného porušení právních nebo obyčejových norem/zvyklostí. Vyskytuje se jako:

- a) jev spadající do oblasti sociální patologie (kriminalita, nedobrovolná prostituce, alkoholové a nealkoholové závislosti, aj.),
 - b) málo závažná odchylka od normy, stíhaná jen mírnými sankcemi (drobná spekulace, neplacení daní, nezávazný přístup k výchově aj.) a
 - c) kontrakultura a extrémní politické chování některých opozičních sil.
5. **Rizikové chování** – chování rizikové populační skupiny, v pedagogickém kontextu zejména skupiny dospívajících. Nejčastěji jde o tři rizikové typy chování: 1. zneužívání návykových látek; 2. negativní chování v oblasti reprodukční; 3. negativní psychosociální chování. Tyto tři kategorie mají tendenci se sdružovat a jedna usnadňuje vznik druhé. Ve hře je také emocionální deprivace, distres (metaforicky nazývaný „zlý“ stres) a negativní tlaky vrstevníky. Michal Miovský a kol. (2010) za rizikové chování považují takové chování, v jehož důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost. Jedná se o soubor fenoménů, jejichž existenci a důsledky je možné vědecky zkoumat a které je lze ovlivňovat vhodnými preventivními a léčebnými postupy.
- Prostuduj!!!! <http://www.msmt.cz/file/28077>
6. **Sociálně patologické** – jedná se o projevy nezdravé, nenormální, obecně nežádoucí společenské jevy, též označované za společensky vysoce nebezpečné, následně jsou negativně sankcionované. Termín byl zejména v minulosti hojně užíván, dané označení však může evokovat organickou etiologii, chorobnost určitých typů projevů a aktérů, jakož i jejich negativní hodnocení. Řada sociálně patologických jevů je definována v právním řádu a jejich překročení podléhá trestnímu postihu.
- **Sociální dezorganizace** – (obecně) proces a výsledek procesu podstatného narušení sociální organizace, sociálního řádu; (specifičtěji) oslabení, narušení nebo rozklad konkrétního normativního řádu a vzorů chování v dané společnosti nebo větší sociální skupině; (souhrnně) rozklad pravidel společných činností, ztráta identity skupiny, a tím i nezpůsobilost skupiny vykonávat společné činnosti. Jde o pojem obsahově vágní a nejednoznačným, byl nahrazen pojmem anomie, sociální deviace či delikvence.
 - **Sociální dezintegrace** - obtížně definovatelný pojem (neexistují obecně uznaná a srovnatelná kritéria pro optimální stav sociální integrace). V sociologii vyjadřuje proces narušení strukturální či funkční jednoty – směřování k celkovému rozpadu, zániku sociální skupiny či sociálního systému či stav, kdy jedinci ztrácejí spojení se skupinou. Sociální dezorganizací se zabývala chicagská škola (blíže Munková, G. 2004, s. 26-27; https://books.google.cz/books?id=wB_xAAAAMAAJ&q=chicagsk%C3%A9+%C5%A1k

[oly&dq=MUNKOV%C3%81,+G.:+Soci%C3%A1ln%C3%AD+deviace.+Praha:&hl=cs&source=gbs_word_cloud_r&cad=4\).](https://www.researchgate.net/publication/321111111)

V psychopatologii rozpad osobnosti.

- **Sociální problém** – tento termín je širší než pojem sociální deviace, jedná se o projevy, které společnosti škodí a ohrožují ji, nenarušují však nutně konkrétní normy a mnohdy nemají ani konkrétního pachatele. Může se např. jednat o nezaměstnanost, bezdomovectví, o sociální nerovnost (zahrnující rasovou, etnickou, věkovou diskriminaci), znečištění životního prostředí, násilí, války, terorismus, aj.

Více na: https://cs.wikipedia.org/wiki/Soci%C3%A1ln%C3%AD_prob%C3%A9m

- **Sociální selhání** je označením projevů chování, které hodnotí širší společnost, a to z hlediska jejích sociálních norem jako selhání; řadí se mezi ně delikvence mládeže, sebevražedné jednání, předčasné ukončení povinného vzdělávání, nezaměstnanost, vznik závislosti na alkoholu, na nealkoholových drogách a patologické hráčství, a to jednotlivě nebo v různých kombinacích (Matoušek, Kroftová, 2001).

Pro zájemce:

Chicagská kriminologická škola se ve 20. a 30. letech 20. století zabývala kriminogenními důsledky 1. světové války, negativními vlivy urbanizace a industrializace i masové migrace z Evropy. Výzkumy prokázaly především existenci různorodých sociálně-ekonomických oblastí v jednom velkoměstě (v Chicagu), kde platí odlišná pravidla chování, a proto je zde i kriminální chování vnímáno jinak a jeho výskyt je častější než v jiných částech města. Hlavní přínosy chicagské školy jsou v ekologických studiích zaměřených na geografické rozložení kriminality. Také byly poprvé formulovány teze o kulturním konfliktu a vedly se diskuse o vztahu konfliktu kultur ke kriminalitě.

Na chicagskou školu navázal Thorsten Sellin a odlišil tzv. **primární konflikt kultur**, kdy se jedinec přistěhuje do jiné kultury a dojde ke konfliktu neslučitelných norem, od sekundárního konfliktu, kdy dochází ke konfliktu subkultur s dominantní kulturou většinové společnosti. Oba druhy konfliktu mohou vést k deliktům.

3.3 Anomie

Základním pojmem strukturálně funkcionálních teorií deviace (viz dále) je pojem anomie, který je ústředním pojmem děl dvou nejvýznamnějších představitelů této koncepce – Emila Durkheima a Roberta Kinga Mertona.

Pojem anomie vznikl jako novotvar v teologické literatuře pozdního středověku, kde označoval stav bezzákonosti a bezuzdnosti nejen v právním, ale i v morálním či spíše

normálním smyslu, kdy přestávají platit dosud uznávaná pravidla soužití, která jsou chápána jako samozřejmá. Anomie představuje extrémní formu sociální deviace, která prorůstá celou společností a ovlivňuje všechny její členy a jde o stav společnosti (jako celku), kdy přestávají platit závazné normy jednání/zákony, tj. kdy nejsou přesně stanovena pravidla jednání lidí.

Pojem zavedl **Émile DURKHEIM** (1858–1917), francouzský sociolog, filosof a pedagog, hlavní představitel sociologismu, zakladatel francouzské sociologické školy. Anomii chápe jako důsledek nedostatku společenské soudržnosti (normativní sociální kontroly) a solidarity v moderní společnosti, který vede k pocitu osamocení a odchýlnému jednání. Tento nedostatek je podle něj vyvolán dělbou práce, která vede k narůstání rozdílů v životním stylu, myšlení, cítění apod. Stav anomie, podle Durkheima ukazuje, že se určité formy společenského života vyčerpaly a že je třeba je změnit. Na vzniku anomie se podílí také oslabování sociálně stabilizujících institucí, jako je rodina a církve.

Základní analýza pojmu ANOMIE je uvedena v Durkheimově díle Sebevražda (Le Suicide, 1897). Zde rozlišuje mezi egoistickou sebevraždou, motivovanou přetržením vazeb jedince (ego) k druhým, altruistickou sebevraždou, charakterizovanou zdůrazněním pocitu identity se sociální skupinou, který vede až k odhodlání obětovat za ni svůj život a sebevraždou anomickou, k níž dochází v důsledku porušení sociální rovnováhy, tedy prudkého otřesu životního standardu, a to jak v době hospodářské krize, tak i v období vysoké konjunktury, v okamžiku, kdy přestávají platit závazné normy chování a soudržnost skupiny či většího společenství se rozpadá.

Druhým Durheimovým dílem, ve kterém se zabývá anomii je Dělbá práce ve společnosti (1933). Za zdroj anomie v moderních společnostech považuje prudký rozvoj ekonomiky, jako důležité sféry kolektivního života, která se však rozvíjí bez omezujícího vlivu morální regulace. Ekonomika se tak rozvíjí a mění rychleji než se vyvíjí morální společenská pravidla. Durkeim vidí jako jediné východisko ustavení nových pravidel, které budou regulovat ekonomický život jednotlivých profesí ve vztahu k ostatním (Munková, 2004).

Další info na: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Anomie>

Durkheim operuje s pojmem *kolektivního vědomí*, jehož obsahem je míra identifikace členů společnosti s těmito nadindividuálními normami a hodnotami. Čím větší je toto ztotožnění se, tím větší je i míra sociální solidarity a tím silnější je sociální koheze. Opačná situace nastává, pokud hodnoty a normy nejsou přesně stanoveny a dodržovány. Pak nastává stav anomie, kdy lidé, jejichž chování není ze strany společnosti regulováno, dávají přednost vlastním sobeckým zájmům. Durkheim považoval anomii za normální jev, vlastní moderním společnostem v souvislosti s probíhající sociální změnou (Munková, 2004, s. 31).

O půl století později se pojem anomie objevuje znovu a to tentokrát v americké sociologii a díle R. K. Mertona. Koncepci anomie tedy dále rozpracovává **Robert King MERTON** (1910–2003) americký sociolog, představitel sociologického funkcionalismu-

(https://cs.wikipedia.org/wiki/Robert_K._Merton),

(http://cs.dbpedia.org/page/Struktur%C3%A1ln%C3%AD_funkcionalismus).

Anomii vidí Merton (2000) v rozporu mezi kulturní a sociální společnostmi, tedy mezi vazbou lidí (nižší, střední a vyšší vrstvy) a normami (hodnoty). Anomie jako rozpad řádu může být podmíněna válkou, revolucí, transformací, kdy přestávají platit staré zákony a nové ještě nejsou stabilizovány = anomická situace. Lidé mají snahu orientovat se na hodnoty, které jsou obsaženy v jejich kultuře. Pokud ovšem lidé nemají prostředky, aby mohli jednat ve shodě s hodnotami, které uznávají, snaží se těchto hodnot dosáhnout jiným způsobem (např. peníze – krádeže, aj.), legitimních cílů je dosaženo nelegitimními prostředky. Dle Mertona tedy společnost nabízí svým členům určitý výběr kulturních cílů a postupů, jak jich lze dosáhnout.

Mertonova typologie způsobů individuální adaptace na frustrující situace ve společnosti (které se liší v přijetí, nepřijetí, či nahrazení kulturních cílů a institucionalizovaných prostředků):

<i>Způsoby adaptace</i>	<i>Cíle</i>	<i>Prostředky</i>
Konformismus	+	+
Inovace	+	-
Ritualismus	-	+
Retreatismus / únik/ rezignace	-	-
Vzpouora/ rebelie	±	±

- **Konformisté** přijímají jak všeobecně uznávané cíle, tak také prostředky jak těchto cílů dosáhnout. Jedná se o bezkonfliktní a bezproblémovou adaptaci. Do této kategorie patří větší část populace. R. K. Merton (2000) považuje konformitu za jeden ze způsobů individuální adaptace.
- **Inovátoři** hledají nové prostředky, jimiž dosahují kulturně preferovaných cílů. V zásadě se jedná o použití nelegálních prostředků a za typický příklad inovace bývá, podle Urbanové (2006) považována kriminalita. Mnozí autoři (např. Komenda, 1999; Buriánek 1996) uvádí, že inovaci není nutno chápat jen ve smyslu negativním. Jiří Buriánek

zmiňuje situaci, kdy netradiční (resp. neschválené) prostředky volí jak vynálezce, tak například kasař.

- Adaptační způsob **ritualismus** znamená, že jedinec rezignuje na dosažení cílů a důsledně dodržuje společenské normy. Jedinec sleví ze svých vysokých ambicí, ale nepřestává (až nutkavě), lpět na přísném dodržování institucionalizovaných prostředků (např. úředníci, kteří se snaží o dodržování určitých pravidel a řádů, ale už neznají jejich smysl).
- Dalším adaptačním způsobem je **únik, rezignace, resp. retreatismus**. Do této kategorie patří lidé, kteří odmítli nejen převažující hodnoty, ale i všeobecně uznávané cesty k jejich dosažení. Jedná se o lidi, kteří se uzavřeli před společností. Lidé s tímto způsobem adaptace – či spíše maladaptace – jsou „*lidmi ve společnosti, avšak nikoli lidmi společnosti. Ze sociologického hlediska představují skutečné cizince.*“ (Merton, 2000, s. 166) – např. duševně nemocní, alkoholici, narkomani, jiné osoby žijící mimo společenskou realitu.
- **Rebelie, vzpoura** je opět jako retreatismus spojena s odmítnutím existující sociální struktury. Tato adaptace však navíc zahrnuje snahu o nastolení sociální kultury nové. „*Rebel se nesnaží ze společnosti uniknout (a tedy „nemít s ní nic společného“), ale aktivně usiluje o její změnu.*“ (Merton, 2000, 147–173; Komenda, 1999, 161–162).

Nejčastějším případem je konformita, nejméně se setkáváme s únikem. Obecně je možné říci, že sociální struktura vytváří tlak k anomii a deviantnímu chování, i když tyto tendence nejsou ve společnosti rovnoměrně rozloženy. Merton (2007, s. 132-177) se dále zabývá ještě úlohou rodiny, která v předávání kulturních vzorců hraje významnou roli.

Nedostatek Mertonovy teorie je třeba vidět v tom, že nevysvětlil, proč jedinci dávají přednost určitým reakcím na anomii před reakcemi jinými.

K doplnění Mertonovy definice došlo až později, a to spojením jeho teorie s teorií diferenciatní asociace⁵, jejímž autorem je americký sociolog Edwin H. Sutherland. Základní je v této teorii tvrzení, že některé společenské subkultury mají sklon ke zločinu, zatímco jiné ne. Kriminální jednání je z velké části naučené v primárních skupinách. Jedinec se delikventem stává proto, že se dostává do kontaktu s nositeli kriminálních norem. Zjednodušeně řečeno, delikventem nebo zločincem se člověk stává proto, že se sdružuje lidmi, kteří ho povzbuzují ke nelegálním aktivitám (Giddens, 1999, s. 193-194).

⁵ Základní myšlenka diferenciatní asociace - společnosti, která obsahuje mnoho různých subkultur, povzbuzují některá sociální prostředí sklon k legálním činnostem, zatímco jiná ne. Jedinci se stávají delikventy v důsledku toho, že se sdružují s jinými lidmi, kteří jsou nositeli kriminálních norem. Podle Sutherlanda je kriminální jednání z velké části naučené v primárních skupinách, zvláště pak ve skupinách vrstevníků.

Prostuduj \$3- Kriminologie jako sociální věda: vznik hlavních kriminologických systémů ve 20. století, subkapitola B!

https://books.google.cz/books?id=9qzuCQAAQBAJ&pg=PT38&dq=Merton+adapta%C4%8Dn%C3%AD+zp%C5%AFsoby&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwi11q_RuLDRAhVJbBoKHSBbAMAQ6AEIGTAA#v=onepage&q=Merton%20adapta%C4%8Dn%C3%AD%20zp%C5%AFsoby&f=false

Dále prostuduj s. 111 a 112

https://books.google.cz/books?id=MfvGBwAAQBAJ&pg=PA113&dq=koncepce+soci%C3%A1ln%C3%AD+deviace&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwj3q_yi-qvRAhXCMhoKHZFVAaEQ6AEIPDAG#v=onepage&q=koncepce%20soci%C3%A1ln%C3%AD%20deviace&f=false

Ačkoli se Merton primárně sociologií deviací nezabýval, jeho přínos pro disciplínu je velký. Zdroj anomie spatřuje v nedostatečné koordinaci cílové a prostředkové složky sociální struktury. Sociální struktura je tímto destabilizována a ztrácí tak jednu ze svých základních funkcí: poskytovat bázi pro možnost předvídání sociálního chování členů společnosti. Nastává nejistý stav anomie a nárůst deviací. Tyto myšlenky jsou stále aktuální.

Dnes je anomie tradičně vnímána jako "*kritický stav společnosti charakterizovaný nejasností, nejistotou, nesoudržností či absencí pravidel a norem, jimiž se má řídit chování členů společnosti i jejich aspirace.*" (Keller, 1992, s. 149).

R. K. Merton dále rozpracoval pojem **funkce**. Navrhl základní rozlišení na *funkce manifestní*, ty které odpovídají původnímu záměru aktéra a na *funkce latentní*, které nejsou s těmito záměry v souladu. Rozdíl mezi nimi ilustroval na příkladu „tance deště“ u Indiánů kmene Hopi v Novém Mexiku. Hopiové jsou přesvědčeni, že tento rituál přinese déšť, tolik potřebný pro jejich plodiny - v tom spočívá jeho manifestní funkce, a proto tento rituál organizují a účastní se ho. Merton však s použitím Durkheimovy teorie náboženství argumentuje, že tanec má kromě toho i latentní funkci, totiž stmelovat indiánskou komunitu (Giddens, 1999, s. 534). Merton si také povšiml, že důsledky určitých aktivit nemusejí být pro systém vždycky pozitivní, navrhl proto rozlišení *eufunkce a dysfunkce* - pro odlišení důsledků dané aktivity pro celek. Pojem funkce a její možné druhy (viz tabulka) se v tomto významu v sociologické terminologii ustálil a patří k nejstabilnějším termínům.

Typologie funkce (Maříková, Petrušek, Vodáková, 1996, s. 327):

důsledky	zamýšlené	nezamýšlené
pozitivní	manifestní eufunkce	latentní eufunkce
negativní	manifestní dysfunkce	latentní dysfunkce

Eufunkce (pozitivní důsledek lidské činnosti) a **dysfunkce** (negativní důsledek); funkce **manifestní** (zamýšlené, vědomé) a **latentní** (nečekané, nechtěné důsledky, např. prohibice, statusové symboly, mobily, apod.). R. K. Merton a jeho další následovníci ukázali, že většina sociálních činností a sociálních institucí má dysfunkcionální, většinou nezamýšlené důsledky jednání. Určité části systému mohou fungovat v určitém čase eufunkcionálně, v jiném čase dysfunkcionálně (Maříková, Petrušek, Vodáková, 1996, s. 327).

Podle Mertona se ve společnosti překrývají jevy konvenční s jevy deviantními, jinými slovy jeden jev může plnit různé funkce a různé funkce mohou být naplněny různými jevy. Merton (1949) uvádí příklad prohibice. Její zamýšlené důsledky spočívají ve snaze co nejvíce omezit vliv alkoholu na společnost, Merton zde hovoří o manifestních – pozitivních funkcích. Nesmí být opomenuty však ani funkce latentní, tj. nezamýšlené důsledky, kterými v uvedeném případě může být např. vznik gangů zabývajících se nelegální výrobou a prodejem alkoholu (Munková, 2004, s. 37 – 38).

Také na s. 113:

https://books.google.cz/books?id=CODwAAAAMAAJ&q=eufunkce&dq=eufunkce&hl=cs&sa=X&redir_esc=y

SHRNUTÍ

Pojem **sociální deviace** je širší než **sociální patologie**, je neutrální (nevypovídá o tom, zda směr odchylky je pozitivní či negativní a je emociálně indiferentní (neříká, zda deviantní chování je špatné či dobré).

Upřednostňování pojmu sociální deviace v současné době pramení i z toho, že deviace zdůrazňují nutnost vazby na sociokulturní prostředí (prostor), čas (jevy, chování, sociální artefakty jsou historicky podmíněny), na situaci a sociální status aktérů a naopak nepředpokládají, že se lidé mechanicky dělí na „normální“ a „devianty“. *Pojem deviace*

nabádá k toleranci a porozumění, nejen k odsouzení a trestu. Protipólem deviací je konformita.

Do první třetiny 20. století bylo užíváno pouze pojmu **sociální patologie**, který v sobě implikoval i problematiku sociálních deviací. K odlišování obou pojmů dochází v americké a britské sociologii ve 40. letech 20. století. Ve východoevropské sociologii se pojem **sociální deviace** začal užívat v 60. letech – nejdříve v Polsku, později v bývalém SSSR. Prakticky do poloviny 80. let 20. stol. nebyl pojem sociální deviace zařazen do pojmové výbavy oficiální marxistické sociologie. Teprve až když sovětská sociologové v čele s akademikem Kudrjavcevem pojem „rehabilitovali“ a pokusili se o svébytnou „obecnou teorii deviace“, byl pojem legitimizován i v naší republice.

Pojmem **sociální deviace** označujeme takové jevy a procesy ve společnosti, které se významným způsobem odlišují od společenské **normy**. V tomto pojetí jde o termín v sociálních vědách **PŘÍSNĚ NEHODNOTÍCÍ**, v jehož vymezení není tendence označovat takové procesy a jevy za „dobré“ nebo „špatné“, ať už na úrovni mikro-sociální nebo makro-sociální.

Literatura rovněž rozlišuje mezi deviací na kvalitativní a kvantitativní úrovni. Deviace jako kvalita znamená odchylku od normální struktury či funkce jevu, ale deviace jako kvantita představuje počet odchýlných případů v určitém souboru daného jevu a stupeň odchylky. Tyto dva náhledy na deviaci, dle Hrčky (2001), nelze od sebe odloučit, protože se deviace vždy bude projevovat jako kvalitativní i kvantitativní současně.

Anomie je stav, kdy ve společnosti přestávají platit zákony a normy. Jestliže sociální normy a hodnoty nejsou přesně stanoveny a dodržovány, nastává zmatek a chaos ve společnosti (v morálním i právním smyslu), který vede k pocitu osamocení, strachu, odchýlnému jednání. Stav anomie je symptomem toho, že se určité formy sociálního života vyčerpaly, že jsou zastaralé, neživotné, přežilé a že je třeba je změnit.

Robert King Merton za anomii označuje chování, které se odchyluje od obecně přijatých společenských cílů a společensky schválených způsobů, jak jich dosahovat. Merton rozlišuje jednak pět možných reakcí na konflikt mezi cíly, které společnost uznává, a takové prostředky, které využívá k dosažení těchto cílů, tyto prostředky jsou omezené, ale i pojmy eufunkce a dysfunkce k označení pozitivních a negativních důsledků lidských činností na určitý sociální systém a jeho sociální strukturu. Tyto důsledky mohou být záměrné nebo nevědomé.

OTÁZKY

- Jaký je rozdíl ve vymezení sociální deviace a sociální patologie?
- Charakterizujte kvantitu a kvalitu sociálních deviaci.
- S jakými pojmy není vhodné pojem sociální deviace ztotožňovat a proč?
- Objasněte tzv. lidské sociální deviace dle Hrčky.
- Jaké znáte další, související pojmy? Rozlište jejich obsah.
- Objasněte a uveďte příklad anomie.
- Co víte o eufunkci a dysfunkci?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

R. K. Merton rozlišil pět možných typů adaptace na situaci. Uveďte ke každému jeden příklad, který není uveden v textu.

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

adaptační způsoby

anomie

sociální deviace

sociální patologie

4 KLASIFIKACE SOCIÁLNÍCH DEVIACÍ A ODCHYLNÉHO CHOVÁNÍ

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- rozlišit pozitivní a negativní sociální deviace,
- interpretovat primární a sekundární sociální deviace,
- vysvětlit další členění sociálních deviací,
- analyzovat škálu odchylného chování.

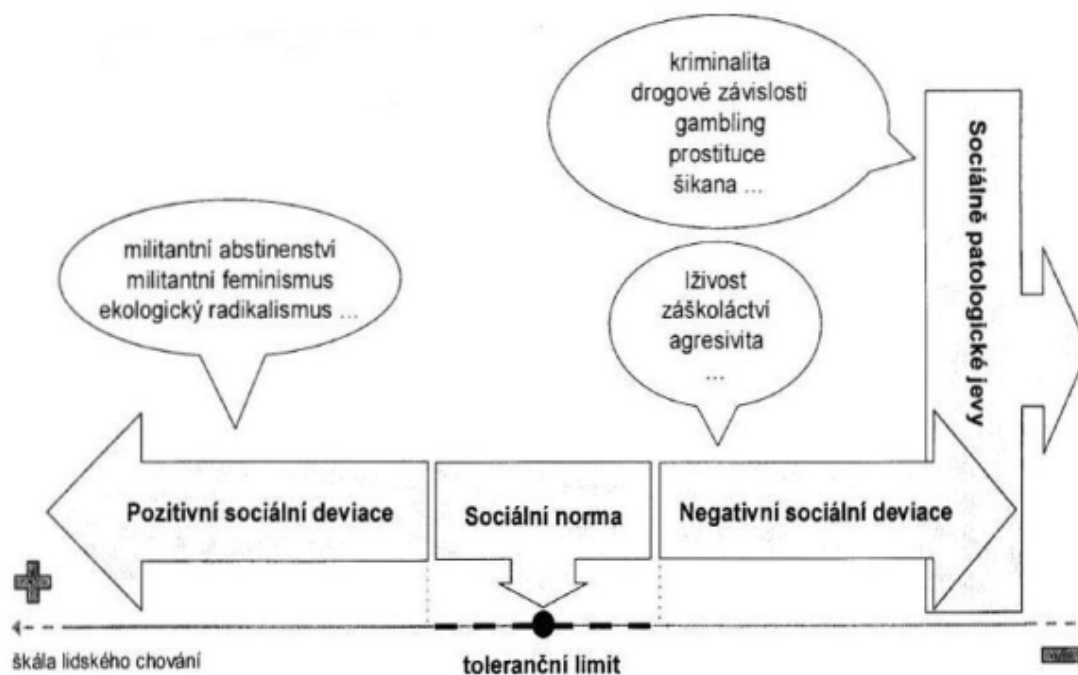
PRŮVODCE TEXTEM

V této kapitole studijní opory Vám přiblížím nejen problematiku členění různých typů sociálních deviací, ale také klasifikaci poruch chování. Objasním Vám termíny související s deviantním chováním.

4.1 Klasifikace sociálních deviací

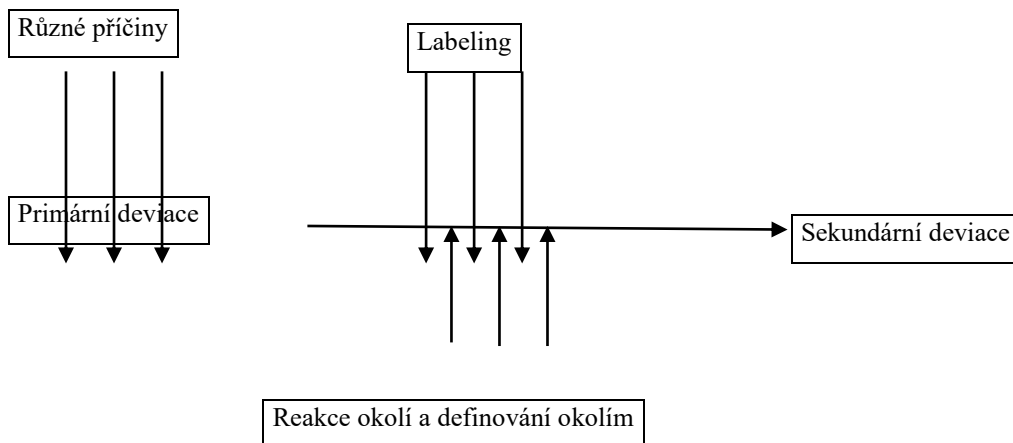
Deviace mají univerzální charakter, setkáváme se s nimi ve všech společnostech, a to z hlediska geografického, kulturního i historického. „*Neexistuje žádná společnost či kultura, která by měla zcela konformní chování svých členů s absolutní absencí deviace*“ (Mühlpachr, 2008, s. 44). V sociologii bývají rozlišovány **negativní a pozitivní deviace**. Účelem tohoto členění je poukázat na to, že každá odchylka od normy je sociální deviací. Tedy nejen porušení a nedodržení normy, ale také její přehánění (ve smyslu jejího úzkostlivého dodržování) a dovádění do krajnosti (např. militantní abstinence).

Škála pozitivní a negativní sociální deviace ve společnosti (Dubský, Urban, 2005, s. 18):

Dále se rozlišují deviace **primární a sekundární** - tzv. **teorie sekundární deviace** (do sociologie a sociální psychologie zavedena Edwinem Lemertem). Za primární je považováno porušení normy na základě původního podnětu, impulsu či sociálně situačního, psychologického nebo fyziologického zdroje (např. nadměrné užívání alkoholu jako reakce na smrt blízké osoby). Sekundární deviace je výsledkem společenské reakce na primární deviantní chování. Důsledek reakce individua na označení jeho chování jeho okolím, představuje „druhou reakci“. Jedinec na označení (etikatizaci/sociální typizaci) může reagovat změnou vlastní identity, rekonstrukcí vlastního já a proměnou sebepojetí). Toto pojetí však bylo následně kritizováno jednak pro podcenění významu primární deviace a dále pro to, že se nepředpokládala možnost resocializace aktéra, jeho změny a možnosti jeho aktivní, sociálně organizované obrany proti vzniku sekundární deviace.

Vznik sekundární deviace (Rüther, 1975, s. 29):

Prostuduj!

https://books.google.cz/books?id=RT6pBAAQBAJ&pg=PA42&dq=prim%C3%A1rn%C3%AD+a+sekund%C3%A1rn%C3%AD++deviace&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjOq8KqvbDRAhWJuhOKHVY_CMEQ6AEIGzAA#v=onepage&q=prim%C3%A1rn%C3%AD%20a%20sekund%C3%A1rn%C3%AD%20deviace&f=false

Nejrozšířenějším je dělení deviace **podle typu porušené normy**. Praktický význam této klasifikace je dán tím, že na ní závisí diferenciacce používaných sankcí a procedura odhalování a trestání viníků:

- **Dle oblastí sociálních vztahů:**
 - a) právní,
 - b) neprávní – zvykové, politické, estetické, morální, náboženské, ekonomické, jazykové, aj.
- **Dle způsobu reglementace (nařízení, předpisy):**
 - a) proskribující – zakazující,
 - b) preskribující – příkazující,
 - c) opravňující – umožňující
- **Dle formální stránky:**
 - a) formální – výslovně stanovené a formulované,
 - b) neformální – nejsou nikde kodifikovány, předávají se tradicí.
- **Dle rozsahu sociálních subjektů:**

- a) obecné – platné a závazné pro všechny členy společenství,
- b) partikulární – platné a závazné pro určité skupiny osob.

Deviace je dále možné členit i podle **subjektu chování**, kdy se liší deviace, kterých se dopouštějí jednotlivci, formální či neformální skupiny a podle **objektu chování**, které deviantní chování vztahují na různé sféry společenského života (ekonomika, politika), nebo na různé oblasti sociální orientace (proti zájmům osobnosti, skupiny), popř. k různým hodnotám a zájmům, které jsou bezprostředním objektem porušení normy (život, zdraví, čest). Dalším z možných členění, je členění podle **cílové orientace chování a jeho motivace**. Podle tohoto kritéria bývají deviace členěny na:

- **deviace zjištné**, které jsou spojené se snahou získat materiální výhody. Do této kategorie spadají přestupky a trestné činy jako je krádež, neplacení výživného, aj.,
- **deviace agresivní** jsou vyvolané motivem nepřátelství, nenávisti k člověku. Svoje vyjádření nacházejí nejčastěji v útocích na čest a důstojnost, na zdraví a život člověka,
- **deviace pasivního typu**, které se projevují jako lhostejnost, nezájem.

Dále bývá uváděno členění sociálně deviantních jevů jako jevů spojených s:

- obživou a prací (např. nezaměstnanost, bezdomovectví),
- společenským uznáním (ztráta sociální adaptability),
- rodinným životem (rozvodovost),
- sociálním bezpečím (kriminalita),
- zdravím (životní prostředí),
- duchovním životem (skupiny se sektářskými rysy; patří sem i alkoholismus, gamblerství, prostituce, aj.)...

V souvislosti se sociální deviací je vhodné zmínit koncepci **objektivní deviace**, která jednak zdůrazňuje důležitou roli faktu porušení normy, jednak požaduje splnění dalších podmínek, a to zejména (Kapr, 1997):

- **opakovatelnost** – porušování normy v čase a v různých teritoriích,
- **hromadnost** – porušování normy se musí vyskytovat ve větších skupinách populace,
- **společenskou závažnost**, která je konkrétnímu chování přisuzována v dané kultuře, společnosti,
- **podobnost nebo identitu příčin**.

Sociologie klade důraz na význam procesů tvorby norem a příčinného řetězce, který vzniká mezi normotvorným aktem, interpretací normy, porušením normy a interpretací faktu objektivní sociální deviace.

4.2 Klasifikace odchylného chování

Za centrální pojem teorií sociální deviace se považuje **chování**. Jedná se o souhrn činností individua nebo skupiny, který je zvenku pozorovatelný. Konání je činnost zaměřená k cíli. Jedná se o vědomě, kognitivně a emotivně akceptované reagování osobnosti nebo skupiny na objektivní situaci.

Např.

- <https://books.google.cz/books?id=o41EDQAAQBAJ&pg=PA55&dq=pojem+chov%C3%A1n%C3%AD,+pojem+jedn%C3%A1n%C3%AD&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwj045fmz7DRAhWfXoKHxb8BioQ6AEIJzAC#v=onepage&q=pojem%20chov%C3%A1n%C3%AD%2C%20pojem%20jedn%C3%A1n%C3%AD&f=false>

nebo

- <https://cs.wikipedia.org/wiki/Jedn%C3%A1n%C3%AD>
- <https://wikisofia.cz/wiki/Chov%C3%A1n%C3%AD>

V životě závisí na našem chování a máme právo volby — buď se podřídíme normám, nebo je porušíme, nedodržíme. Je třeba odlišit dva způsoby chování: konformní k normám a odchylné od norem (tedy nonkonformní). Každé chování člověka, příslušníka určité sociální skupiny se uskutečňuje v souladu nebo v rozporu s normami. Jedná se tedy o chování konformní k normám a chování deviantní představující odchylku od norem.

Škála odchylného chování (Ondrejko, 2002, s. 129):

nonkonformní sociální chování

nápadné, provokující sociální chování

disociální chování

(např. dětský vzdor, neposlušnost, nekázeň,
poruchy afektu, špatné návyky, drobné
přestupky proti normám, aj.)

asociální a antisociální chování

(např. útěky, toulavost, záškoláctví,
negativismus, sebepoškozování, aj.)

delikventní chování

(protispolečenské jednání v širším smyslu)

kriminální chování

(např. krádež, loupež, zhářství,
sexuální trestné činy, zabití, aj.)

deviantní chování

Výše uvedený graf sice znázorňuje výčet nonkonformního chování, ale to ještě neznamená, že osoba, která se dopustí malého prohřešku, se stane jistě „kriminálním“. Některé kategorie mohou mít setrvalý charakter, nemusí mít sestupnou tendenci.

Jedinec respektující normy je člověk **konformní** – respektuje je jak na základě vlastního přesvědčení o tom, co je správné, tak i z důvodu vyhnutí se sankcím za jejich nedodržení.

Člověk, který normy porušuje, se stává člověkem deviantním a jeho odchýlné chování je označováno za **nonkonformní**, které definujeme jako chování odlišné od cílů a norem dané skupiny lidí nebo společnosti, které se neshoduje s normami. Deviantní chování se člení na disociální, asociální, antisociální, delikventní a kriminální.

Prostuduj!

<https://books.google.cz/books?id=cziJlGDrBJsC&pg=PA339&dq=konformita&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjZzoCX0rDRAhVBWxoKHTsHAZ0Q6AEIGzAA#v=onepage&q=konformita&f=false>

Disociální chování je chování nepřiměřené, „nespolečenské“, bývá přechodné a dá se zvládnout vhodnými výchovnými postupy. Příčiny: vynucování pozornosti, nástroj boje o moc s rodiči, školní problémy, důsledek perfekcionistické výchovy, posílení sebevědomí, strach, získání výhody, aj. Mezi disociální chování řadíme např. vzdorovitost, neposlušnost, nekázeň, poruchy afektu, špatné návyky, negativismus, ale také drobné přestupky proti společenským normám. Vladimír Labáth a kol. (2001) vymezují disociální chování jako chování, které je v rozporu se společenskými hodnotami, které může být způsobeno buď neznalostí, nebo nepřijímáním uznávaných norem, či se může projevat preferováním hodnot a norem, které jsou v rozporu s všeobecně akceptovanými etickými, náboženskými a právními normami (viz 1. Kapitola). Objevuje se u jedinců, kteří jsou egocentričtí, nadměrně zaměřeni na svou vlastní osobu, mají nedostatek empatie. Mnohdy se jedná o projevy přechodného charakteru, které jsou charakteristické pro určitá vývojová období.

Asociální chování – porušení společenských norem, ale intenzitou nepřekračuje právní předpisy; je v rozporu s morálkou. Za asociálního je považován jedinec, který nemá sociální citění, nebere ohledy na potřeby druhých, upřednostňuje vlastní zájmy, vykonává aktivity a činnosti, které mu přinášejí zisk bez ohledu na možnost poškození zájmů vrstevníků. Nositel takového chování se odlišuje od společenského průměru, chováním v důsledcích především škodí sám sobě. Projevy bývají často dlouhodobého charakteru, mají vzestupnou tendenci z hlediska intenzity a společenské závažnosti.

Asociální chování se vyznačuje vylučováním jedince ze sociálního prostředí vrstevníků pro své chování (např. krádeže, útoky, toulavost, záškoláctví, závislostní chování, autoagrese – sebepoškozování). Příčiny: přijetí partou, osvědčení schopností, dobrodružství, upoutání pozornosti, nedosažitelnost věci, problémy v komunikaci, neúspěch, šikana, reakce na

náročnou situaci, narušení sociálních vztahů aj. Asociální chování vyžaduje speciálně pedagogický přístup v podobě poradenské, i ústavní péče ve speciálně výchovných zařízeních.

Asociální chování mnohdy vyústí v chování **antisociální**. Pavel Hartl a Helena Hartlová (2010, s. 203) definují antisociální chování jako „*uvědomované protispolečenské chování kriminálního charakteru, které zahrnuje veškeré protispolečenské jednání dané trestním řádem společnosti.*“ Jedinec již porušuje zákony, poškozují jak společnost a její hodnoty, tak i jednotlivce. Jde o chování záměrné, jehož protispolečenský charakter si aktéři uvědomují, prožívají pocit své výjimečnosti, pohrdají konvencemi. Zahrnuje širokou škálu činů od přestupků až po trestné činy (krádeže, loupeže – rozdíl v ohrožení objektu, vandalství, sexuální delikty – pohlavní zneužití, znásilnění, zabití, vraždy, vystupňované násilí, terorismus, rasismus, organizovaný zločin, trestná činnost související s toxikomanií). V uvedeném případě je nutné odlišovat charakteristiky, které vymezují asociální poruchu osobnosti, je důležité respektovat skutečnost, že antisociální chování nemůže být spojováno s těžkou mentální retardací, schizofrenií, ani s manickými epizodami.

Nežádoucí společenské chování bývá označováno také jako **delikventní chování** (zkráceně delikvence) a kriminální chování (zkráceně kriminalita). Delikvence představuje širší pojem než **kriminalita**. Jedná se o celkovou trestnou činnost spáchanou ve společnosti, tedy všechny činnosti, které jsou v rozporu s trestním právem. Pojem je vymezen platným trestním právem, které stanoví, které protispolečenské chování se vzhledem ke své nebezpečnosti považuje za trestný čin (Maříková, Petrusek, Vodáková, 1996). Zahrnuje všechny způsoby jednání, které překračují a porušují hranice morálních a sociálních norem, jež jsou chráněny zákony a předpisy (Matoušek, Kroftová, 2003).

Delikventně se chová ten, kdo porušuje zákonné i jiné normy chování a způsobuje společnosti újmu. Delikventní chování zpravidla souvisí s asociální poruchou osobnosti, která bývá charakterizována zřetelnou nerovnováhou mezi chováním jedince a společenskými normami, přičemž tato nerovnováha bývá často podporována výraznými a déletrvajícími problémy v interpersonálních vztazích. Delikventní chování je nutno vnímat jako výsledek vzájemného působení jedince a vnějšího prostředí. Při posuzování jednání delikventa je důležité věnovat pozornost vlastnostem osobnosti a její genezi ve smyslu vzájemného působení psychofyziologických zvláštností jedince a vnějšího prostředí a současně i vzájemného působení osobnosti a konkrétní životní situace.

Pokud se protispolečenské chování, vzhledem ke své nebezpečnosti, považuje za trestný čin, pak se osoba chová **kriminálně**. Do této kategorie lze zařadit např. zabití, krádež, loupež, výtržnictví, sexuální trestné činy aj. Podle Němce příčiny kriminálního chování nelze redukovat jen na psychický vývoj a osobnost pachatele. Existují další faktory, které mají bezprostřední vliv na to, aby člověk spáchal trestný čin. Ten může být podmíněn situačně, někdy k němu může dojít náhodně, jindy může stát v pozadí silný vliv sociálního okolí atd. Pochopit chování pachatele trestného činu předpokládá objasnit i motivy, potřeby a snahy, z nichž může pramenit porušení zákona. V některých případech bývá motiv a často i cíl delikventního chování dosti nečitelný.

Prostuduj!

<https://books.google.cz/books?id=IMQtCwAAQBAJ&pg=PA24&dq=disoci%C3%A1ln%C3%AD+chov%C3%A1n%C3%AD&hl=cs&sa=X&ved=0ahUK EwjYwdTh0rDRAhVLAxoKHaoJBUIQ6AEIGzAA#v=onepage&q=disoci%C3%A1ln%C3%AD%20chov%C3%A1n%C3%AD&f=false>

SHRNUTÍ

Klasifikace sociálních deviací – negativní či pozitivní; primární a sekundární; podle typu porušované normy; podle subjektu – dopouštějí se jednotlivci (občané, funkcionáři) nebo sociální skupiny (formální i neformální); podle objektu – vůči čemu – ekonomika, kultura, život, důstojnost; podle cílené orientace (*zištné, agresivní, pasivní*); vědomé (přestavuje pro společnost největší nebezpečí) a z nedbalosti (např. neznalost normy, zanedbání, apod.); podle charakteru porušovaných norem (*národní, mezinárodní* aj.)

Bývají spojeny s obživou, se společenským uznáním, s rodinným životem, se sociálním zabezpečením, zdravím a s duchovním životem.

Deviantní chování se člení na disociální, asociální, antisociální, delikventní a kriminální.

Disociální chování je časově omezené, pohybuje se na hranici normy, většinou je odstranitelné pedagogickými prostředky, bývá typické pro věkovou kategorii dětí.

Asociální chování bývá charakterizováno jako nespolečenské, nerespektující mravní normy dané společnosti. Jeho projevy však nedosahují úrovně ničení hodnot.

Antisociální chování je chování jedince či skupin namířené proti dané společnosti, jejím normám a zvyklostem.

Přestože v genezi delikventního chování mají rozhodující vliv faktory sociální povahy, nelze z kriminogenních komponenty vylučovat faktory biologické. Vliv jakéhokoliv biologického

činitele na chování člověka však lze posuzovat jedině v kontextu zrání a individuálního rozvoje osobnosti jedince.

OTÁZKY

- Co víte o tzv. objektivní deviaci?,
- Co tvoří vnitřní strukturu každé deviace, jak tomu rozumíte?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

1. Uveďte další příklad chování, které není uvedeno v textu:

Nonkonformní:

Disociální:

Asociální:

Antisociální:

2. Doplňte dva příklady k uvedeným deviacím, které nejsou opět uvedeny v textu:

negativní deviace:

pozitivní deviace:

primární deviace:

sekundární deviace:

deviace ziskové:

deviace agresivní:

deviace pasivního typu:

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

klasifikace sociálních deviací

negativní, pozitivní, primární a sekundární sociální deviace

disociální, asociální, antisociální chování

5 PRVKY A FUNKCE SOCIÁLNÍCH DEVIACÍ

CÍLE

Po prostudování této kapitoly budete umět:

- interpretovat vztah mezi sociální normou a sociální hodnotou,
- vysvětlit funkce sociálních norem,
- argumentovat příčiny deformací sociálních norem a hodnot,
- charakterizovat a objasnit funkce sociálních institucí,
- objasnit příčiny projevů rizikového chování z hlediska aktéra – subjektu,
- popsat a vysvětlit další prvky sociálních deviací,
- analyzovat záporné a kladné funkce sociálních deviací.

PRŮVODCE TEXTEM

V této kapitole se dozvíte, že je třeba **sociální deviace chápat jako celistvý dynamický útvar tvořený prvky, z kterých jsou nejpodstatnější – sociální normy, sociální hodnoty, společenské instituce, společenské vztahy a osobnost aktéra**. Rovněž zde bude vysvětleno, že výskyt sociálně nežádoucího chování je pro společnost nejen negativní, ale může mít i latentní (skryté) pozitivní funkce.

5. 1 Prvky sociálních deviací

➤ Sociální normy a systém hodnot

Jak již bylo výše uvedeno (1. kapitola) - společenské hodnoty a navazující sociální normy vznikají v průběhu vývoje lidstva, v průběhu dosahování společných cílů a mají dynamický charakter.

Existuje vzájemně se podmiňující **vztah mezi sociální hodnotou a sociální normou**. Zkoumáme-li existující sociální normu, je někdy jasné, od které hodnoty byla norma odvozena (jakou hodnotu má norma podporovat), někdy je však tato vazba nejasná. Může se jednat o jednání, které se ritualizovalo, a je již zapomenuto, k podpoře jakých hodnot původně sloužilo. Může rovněž nastat situace, kdy norma podporuje jinou hodnotu, než od které byla odvozena (např. podání ruky sloužilo jako důkaz toho, že v ruce neskrývám zbraň, teprve později se stala zvykovou normou, odrážející slušné chování). Může dokonce nastat situace, kdy je vytvořena norma, která podporuje hodnoty úzké skupiny lidí (poslanecká imunita).

Normy psané i nepsané, které platí pro širší okruh lidí i malé skupiny, plní mj. **následující funkce:**

- posilují očekávané způsoby chování, zajišťují existenčně důležité hodnoty skupiny a chrání skupinu od „ohrožujících“ jedinců;
- usnadňují komunikaci a součinnost ve skupině, umožňují předvídat reakce druhých lidí (pozdrav, poděkování, dodržování dopravních pravidel, zdvořilost k nadřízeným).

Příčiny deformace sociálních norem:

- odtržení normy od konkrétních společenských podmínek,
- nestabilita či neurčitost normy nebo její oslabení (proces tzv. *stínové normotvorby* – v různých společenských skupinách vznikají alternativní normy v rozporu s obecně přijatým normativním systémem).

Základem **sociálních hodnot** jsou potřeby – uznání, bezpečí, zázemí, perspektiva, sounáležitost, seberealizace. Na některých hodnotách se shodne více lidí – hodnoty obecné, skupinové, celospolečenské, „super hodnoty“ (život, zdraví, mír). Hodnotou může být věc, myšlenka, instituce, lidský život, aj., mohou být materiální i nemateriální, krátkodobé i trvalejší.

Sociální hodnoty pomáhají jedinci vybírat z řady možných způsobů chování, odlišit, co je pro něj důležité. Někdy teprve hrozba ztráty hodnoty ukazuje její významnost, jinak je považována za samozřejmost (spokojené manželství, harmonická rodina, svoboda a demokracie). Hodnotové orientace jedinců a skupin jsou proměnlivé v čase, bývají zdrojem mezigeneračních konfliktů.

Příčiny deformace sociálních hodnot u jedince:

- nestabilita celého společenského systému a rozpornost systému,
- rozpory ve spravedlivosti,
- něco jiné je deklarované, jiné požadované a jiné funguje, aj.

➤ **Sociální instituce**

Sociální instituce vznikají a působí v nejrůznějších oblastech života. Instituce se vyvinuly ze zvyků a obyčejů (stereotypizace), jsou výsledkem opakovaného chování, které je vyzkoušeno a vztahuje se k budoucnu (např. rodina jako systém chování, ale i nástroj sociální kontroly).

Kategorie sociálních institucí:

- určené k zabezpečení organizace různých stránek života společnosti (škola, kluby, rodina, ...),
- uskutečňující vnější formální sociální kontrolu – armáda, policie, soudy... a další státní instituce.

Existence všech sociálních institucí je především závislá:

- na přesném určení jejich cílů, funkcí a metod činnosti,
- na organizaci vnitřních a vnějších vazeb,
- na stupni významu instituce ve společnosti.

Dlouhodobá deformace sociálních institucí se negativně odráží v mravním vývoji osobnosti – zejména co se týče hodnot a chování (např. rodina). Deformace sociálních institucí ve společnosti vyvolává sociální napětí a konflikty (až války).

Nefunguje-li nějaká instituce (ztrácí sociální význam), je snaha ji nahradit jinou – ale zpravidla neformálního rázu např. (vznik extremistických hnutí).

➤ **Společenské vztahy**

Oblast společenských vztahů tvoří komplex interakcí mezi jedinci, skupinami, vrstvami => existuje řada možností vzniku deformací.

Zásadně platí: **společenské vztahy jsou deformovány tím silněji, čím vážněji jsou deformované hodnotové orientace v jednotlivých vrstvách obyvatelstva a čím neefektivnější jsou sociální normy a sociální instituce, které v oblasti společenských vztahů působí.**

➤ **Subjekt – osobnost aktéra**

Subjekt/aktér sociální deviace je ten, kdo vykazuje deviantní charakteristiku nebo se deviantně chová, přičemž jím může být jednotlivec, malá sociální skupina či jiná sociální jednotka (třída, etnická či kulturní menšina).

Z hlediska osobnosti aktéra může být vznik sociální deviace podmíněný jednak *biologickými předpoklady* (etologické teorie – viz např. Vágnerová, 2008) – např. změny ve struktuře nebo funkci v mozku – příčiny genetické nebo v důsledku poškození CNS (úraz, nemoc); prenatální a perinatální faktory.

Biologickou podmíněnost nelze popřít, ale nutno vždy spojovat s psychologickými, sociálními a kulturními předpoklady, s celkovým průběhem socializace jedince, např.

s rodinným prostředím (kvalita i kvantita) – psychologické předpoklady rodičů (viz Z. Matějček) – psychické potřeby dítěte – stimulace smysluplného světa, životní jistoty, aj.; typy „problémově zatížených rodin“ – nezralá, přetížená, ambiciózní, perfekcionistická, autoritářská, rozmazlující, odkládající, aj. Převažující význam rodinné interakce do 10–12 let dítěte; následuje školní prostředí, vliv vrstevnických skupin (velké ovlivnění); massmédia; 15–17 let – volba partnera, volba povolání, **a celkovým sociálním klimatem ve společnosti**. Poměrně významné je i dělení sociálních deviací **z hlediska odpovědnosti aktéra**. Obecně platí, že typy deviace z důvodu tělesné, duševní nemoci téměř nevyvolávají odpovědnost za chování, zatímco jiné ano. Rozhodující význam zde hraje souvislost mezi deviantním chováním a mírou kontrolovatelnosti či ovlivnitelnosti takového chování aktérem. Deviací pak bude takové chování vedoucí k porušení normy, které jedinec mohl dodržet.

Podle Lukáše Urbana a Josefa Dubského (2012) má **každá deviace vnitřní strukturu**, kterou dále tvoří:

- **Objekt** - jde příjemce deviantního chování. Objekt sociální deviace vyjadřuje, na co jsou deviantní projevy zaměřeny. Může se jednat o *sociální objekty* (např. jedince, sociální skupiny, etnické menšiny, subkultury nebo dokonce o celý národ, společnost); o *fyzické objekty* (např. ničení majetku, vandalismus); o některé *oblasti společenského života* (např. kultura, ekonomika, politika, morálka, ideologie, životní prostředí) a o *společenské hodnoty* (například zdraví, spravedlnost, čest).

Jsou však deviace, které nemusí mít žádný objekt, pokud je subjekt provozuje zcela osamoceně a nemají pro něj žádné škodlivé důsledky (např. dříve odsuzovaná masturbace či homosexualita) nebo pokud se žádná složka necítí deviantním chováním poškozena (např. homosexualita, prostituce, tzv. „crimes without victims“ – trestné činy bez obětí).

- **Obsahem** sociální deviace rozumíme subsystém subjektu, který je zdrojem odchylnosti. Příčinnou odchylnosti je biologický, psychologický, sociální rozměr. Obsah sociální deviace je možno pojímat jako fyzické, psychické nebo sociální charakteristiky či vzorce chování subjektů, které jsou považovány za deviantní ve vztahu k určité normě.
- **Cíl** sociální deviace je buď předem určený a je zaměřen na uspokojení nějaké fyzické, psychické či sociální potřeby či více potřeb (sexuální uspokojení, uznání v delikventním gangu), anebo je deviantní akt a deviantní kariéra jednotlivce

nemotivovaná, není sledován předem stanovený cíl a motivace se může měnit během samotného aktu. Realizace deviantního chování vede k cíli rychleji než chování konformní, popřípadě konformním chováním k uspokojení potřeby dojít nemůže. Cíl deviantního chování může být uvědomovaný, může však být z hlediska subjektu neuvědomovaný.

➤ **Následek/důsledek** sociální deviace je v případě předem motivovaného chování dosažení či nedosažení stanoveného cíle, který může vyvolat:

- u jednotlivce - pocity hanby, viny, snahy o racionalizaci nebo neutralizaci,
- u okolí - normalizace deviantního chování či naopak jeho stigmatizace, která může vést k odstranění či zmírnění deviace nebo naopak ke stabilizaci deviantního chování, a tím k osvojení deviantní identity a role.

Důsledek můžeme sledovat jak na úrovni objektu, tak i na úrovni subjektu (viktimizace = dopad na straně oběti).

Deviantní chování se však nevztahuje pouze k jednotlivci a jeho individuálnímu chování, ale zahrnuje i jednání celých skupin. Se zvyšující se solidaritou a integrací skupiny může deviace dokonce růst – „stmelení se proti stejnému nepříteli“ – viz funkce sociálních deviací.

SLOŽKY/KOMPONENTY SOCIÁLNÍCH DEVIACÍ (Hrčka, 2001, s. 20)

1. deviantní motiv,
2. projevy deviantního chování,
3. interpretace deviantního chování okolím (označkování),
4. regulace deviantního chování okolím,
5. vliv regulačních opatření na další chování jednotlivce či skupiny.

5. 2 Funkce sociálních deviací

Sociální deviace – pojem ryze neutrální, bez záporného podtextu (viz výše), proto lze předpokládat, že vedle negativních funkcí sociálních deviací, které jsou známy nejen odborné, ale i laické veřejnosti, se zde dozvíme i o kladných, pozitivních funkcích (viz Munková).

➤ **Negativní funkce**

Sociálním deviacím se zpravidla přisuzují negativní funkce ve společnosti a v sociální struktuře.

Negativně je hodnoceno především to, že:

- mohou přímo ohrožovat některé členy společnosti, její aktivity, zájmy a cíle,
- ve větším množství mohou narušovat sociální řád,
- snižují ochotu lidí dodržovat normy a svým příkladem je motivují k jejich porušování, pokud deviantní jedinci poskytují ostatním návod, jak snadno a rychle prostřednictvím deviantního chování dosahovat cílů, a tím oslabovat společenské normy.

Proto musí být sociální deviace v každé společnosti regulovány kontrolními mechanismy a určenými sociálními institucemi.

➤ **Pozitivní funkce**

Emile Durkheim ale už v roce 1895 upozornil na skutečnost, že sociální deviace mohou plnit také pozitivní funkce. Zločin se vyskytuje ve všech známých společnostech, takže zločinnost jako taková je normální, pokud nepřesahuje určitou nadměrnou hladinu. Konformní chování podle něj může existovat pouze jako protiklad chování deviantnímu. Cílem společnosti nemá být úplné odstranění sociálních deviací, ale udržování jejich průměrného množství ve společnosti.

Jedinec se vůči normám vlastní skupiny může chovat deviantně i proto, že se snaží o konformitu vůči normám jiné skupiny, do které si přeje patřit a jejíž normy jsou odlišné od norem původní vlastní skupiny.

- **Sociální deviace ujasňují členům společnosti hranice mezi normativně přijatelným a nepřijatelným chováním.**

Společenské normy zůstávají pro její členy jasné a smysluplné pouze tehdy, pokud jsou opakovaně testovány osobami, které je porušují a opakovaně bráněny osobami, které je uznávají a dodržují. V důsledku vývoje společnosti a zevních vlivů se obsah a význam společenských norem a hranice mezi normativně přijatelným a nepřijatelným chováním neustále mění a deviace je umožňují stanovit. Pokud se morální hranice společnosti stanou rozpornými a nejasnými, dochází v ní k vlnovitému vzestupu značkování deviantního

chování, které má lidem ozřejmit hranice mezi povoleným a zakázaným chováním. V takových situacích mohou být za deviantní značkovány osoby a chování, které dříve zůstaly nepovšimnuty.

- **Sociální deviace posiluje kohezi a solidaritu sociální jednotky.**

Podobně jako válka nebo potopa posiluje sociální deviace u členů komunity kolektivní vědomí, cítění a chování. Jednotliví členové sdílejí ve vztahu k deviantům stejné pocity a postoje, takže roste jejich vnímání sounáležitosti s ostatními nedevidantními členy komunity a jejich identifikace s jejími zájmy, normami a hodnotami.

- **Sociální deviace pomáhají členům společnosti ujasňovat sociální normy (jejich obsah, význam a způsob aplikace) a posilují jejich legitimitu a autoritu.**

Deviace a reakce na ně umožňují lidem poznávat obsah a význam pravidel a způsob jejich aplikace na konkrétní chování v konkrétních situacích. Sociální normy jsou totiž samy o sobě nejasné, rozporné, obecně a abstraktně konstruované, jejich obsah a význam je aktérům objasňován až v sociálních interakcích, kdy jsou tyto normy aplikovány na konkrétní aktéry a chování. Deviantní chování poskytuje lidem kontrastní obraz vůči chování konformnímu a teprve na základě tohoto kontrastu mohou lidé pochopit, které chování je normativně přípustné a které nikoliv, které normy ve společnosti platí a jaký je jejich obsah a význam, jak jsou tyto normy používány k hodnocení projevů jednotlivců, jakým způsobem jsou aplikovány v konkrétních situacích a jaké sankce následují za jejich překročení. Dále je důležité, že norma může ve společnosti působit jen tehdy, je-li neustále překračována. Pokud veškeré deviace k dané normě vymizí, její význam v povědomí lidí klesá a tato norma přestává působit jako vodítko řídící jejich chování. Druhou podmínkou funkčního působení normy je, aby si normy udržovaly vztah k významným zájmům, cílům a hodnotám ve společnosti nebo skupině.

- **Sociální deviace mohou společnost upozornit na určitý defekt v sociální struktuře a organizaci.**

Především závažnější a vysokokonsenzuální formy a větší množství deviantního chování mohou působit jako varovný signál upozorňující, že ve společnosti není něco v pořádku. Deviace tedy funguje jako symptom společenské patologie. *Proto je třeba hledat jejich příčiny a ne se jen zaměřovat na jejich odstranění (!).*

- **Určité formy deviantního chování mohou představovat pozitivní společenské změny.**

Jde o formy chování, které jsou zpočátku v rozporu se společenskými normami a jsou označovány za deviantní, ale postupně se prokáže jejich užitečnost, jsou společností akceptovány jako nové standardy chování a podněcují normativní změny ve společnosti, ale i změny v chování jedinců.

- **Určité množství a některé formy deviantního chování netrestaného a tolerovaného brání akumulaci nespokojenosti,**

kteřá by mezi členy společnosti vznikla při striktním vynucování konformity ke všem normám a pravidlům – tím chrání a udržuje sociální řád (např. prostituce chrání stabilitu manželství a rodiny, umožňuje tolerované uspokojení sexuálních potřeb i mimo instituci rodiny, manželství.) Tolerance k některým deviacím chrání společnost před závažnějšími deviantními formami. Trestáno je naopak chování, které vyhovuje pouze osobním zájmům a cílům jednotlivých osob či skupin a škodí zájmům organizace jako celku. Společnost může zaujímat tolerantní postoje i k deviantnímu chování, které nevyhovuje zájmům společnosti, ale které ani tyto zájmy neohrožuje či nepoškozují (např. užívání marihuany).

- **Sociální deviace umožňují společnosti organizovat systém prevence deviantního chování.**

Existence deviantů legitimizuje sociálně kontrolní aparát, který společnost používá k jejich regulaci. Ve vztahu deviant – kontrolní aparát platí pravidlo: nedostatek deviantů ohrožuje společenskou potřebnost kontrolního aparátu a naopak nadbytek deviantů signalizuje nedostatečnou efektivitu činnosti kontrolního aparátu.

- **Deviantní kategorie redukuje úzkost a nejistotu sociálního života.**

Zatímco jednotlivé deviantní projevy a osoby nejistotu sociálního života zvyšují, protože zvyšují variabilitu vzorců chování, deviantní kategorie činí sociální život organizovaným a předvídatelným.

Klesne-li kriminalita, svědčí to o příliš silné sociální kontrole (chování jedinců je příliš sociálně regulováno), důsledkem je stagnace společnosti.

Podle Durkheima by společnost neunesla situaci absence patologických jevů a na jejich místo by postoupily triviální prohřešky. Stoupne-li příliš kriminalita, je ohrožena schopnost skupiny kolektivně reagovat a dochází k porušení sociální koheze. Pro každou společnost tedy nutně musí existovat určitý zlomový bod, kdy společnost ještě akceptuje určitou míru deviantního chování, která neohrožuje sociální konsensus a narušitelé norem jsou personifikací nedotknutelnosti normativního řádu.

SHRNUTÍ

Existuje vztah mezi sociální hodnotou a sociální normou. Sociální hodnoty u deviantů jsou různě deformovány, deformace se může projevit v neúplnosti hodnotové orientace, absenci některých idejí, rozporných představách jedince a společnosti o hodnotách. Základ porušeného hodnotového žebříčku je často položen již při tvorbě osobnosti. Z hlediska osobnosti aktéra tak může být vznik sociální deviace podmíněn geneticky, mentální nedostatečností, rodinným prostředím, průběhem socializace. Deviant je však jen ten aktér, který ví, že svým chováním porušuje normy (hledisko odpovědnosti).

Sociální instituce – jejich existence je závislá na přesném určení jejich cíle, funkcí a metod činnosti, dále na racionální organizaci vnitřních a vnějších vazeb, stupni významu a její funkčnosti pro sociální skupinu; její deformace vede ke snížení jejího významu, narušení jejích funkcí, také vyvolává sociální napětí a objevuje se tendence vystřídat ji jinými efektivnějšími zařízeními, především neformálními.

Deformace společenských vztahů je závislá na deformaci hodnotové orientace v jednotlivých vrstvách obyvatelstva a na míře efektivnosti sociálních norem a institucí v konkrétní společnosti.

Dalšími prvky utvářejícími strukturu sociální deviace je objekt, obsah, cíl a důsledek takového jednání.

Funkce, které deviace ve společnosti plní, závisí na typu deviantního chování, na jeho množství, na vlastnostech aktéra a reagující společnosti i na společenských podmínkách. Stejný deviantní typ může plnit různé funkce i více funkcí najednou a naopak stejná funkce může být plněna více typy deviantního chování. Stejně jako na úrovni malých skupin, tak také na úrovni celé společnosti plní sociální deviace své funkce negativní i pozitivní.

OTÁZKY

- Sociální deviace je tvořena několika prvky. Jakými?
- Vysvětlete prvek – osobnost aktéra.
- Jaké funkce plní sociální deviace ve společnosti?

- Interpretujte pozitivní funkce sociálních deviací.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Na 1 normostranu objasněte na konkrétním příkladu vztah mezi sociální normou a sociální hodnotou.

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

funkce sociálních deviací

osobnost aktéra

sociální hodnoty

sociální instituce

sociální normy

společenské vztahy

6 VYBRANÉ TEORIE SOCIÁLNÍCH DEVIACÍ – BIOLOGICKÉ, PSYCHOLOGICKÉ A SOCIOLOGICKÉ, NEJVÝZNAMNĚJŠÍ PŘEDSTAVITELÉ

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- interpretovat rozdíly mezi biologickými, psychologickými a sociologickými přístupy problémového chování,
- zařadit autory významných konceptů sociálních deviací do jednotlivých proudů,
- objasnit sociální deviace na základě tří sociologických paradigmat,
- na konkrétních příkladech současné společnosti aplikovat jednotlivé sociologické teorie.

PRŮVODCE TEXTEM

Tato kapitola je zaměřena na vybrané teorie sociálních deviací dle M. Hrčky (2001) a A. Komendy (1999). Důraz je kladen především na teorie sociologické. V kapitole jsou rovněž popsány i další přístupy k výkladu sociálních deviací, a to přístup biologický a psychologický. Na rozdíl od biologických a psychologických teorií deviací, které vycházely z analýzy individua, sociologický přístup zdůrazňuje rozhodující vliv společnosti.

Vysvětlování vzniku sociálně patologických jevů v první polovině 20. století vedlo k hledání jejich příčin v:

- dědičných či vrozených faktorech (kriminální antropologie);
- rasových (genealogické studie a teorie rasové nerovnosti);
- psychologických aspektech (např. poruchy struktury osobnosti, psychická zátěž, nesoulad mezi id, ego a superego v psychoanalytickém pojetí aj.);
- naučeném sociálním chování (teorie učení a teorie nápodoby);
- sociálních faktorech (např. patologická struktura rodiny a dalších sociálních skupin, vytváření kontrakultur, industrializace, vliv masmédií, aj.).

Současný přístup k problematice sociálních deviací umožňuje posuzovat tyto jevy jako výsledek interakce vzájemně se podmiňujících sociálních, biologických a psychologických determinant v procesu, který u konkrétních jedinců vyústí do nežádoucího chování.

6.1 Biologické teorie sociálních deviací

Biologické teorie se snaží dokázat, že existují typy lidí, kteří jsou deviačně disponibilní. Podle A. Komendy (1999) tyto teorie předpokládají u deviantních jedinců existenci defektních biologických znaků, které předurčují deviantní chování jedince. A na základě určitých anatomických a fyziologických znaků je možné charakterizovat typy osob disponovaných k deviaci (např. tělesná výška, velikost lebky atd.). Tyto typy jsou rozeznatelné na základě měřitelných *anatomických charakteristik*. Za zakladatele lze považovat Cesare LOMBROSA (1835-1909), který věnoval pozornost identifikaci zločinných typů a objevení sil, které tyto typy produkují. Bývá označován za otce moderní kriminologie. Východiskem jeho práce se stala analýza obyvatel italských věznic, která vyústila v představu existence určitých typů rodilých zločinců. Byl vězeňským lékařem v turínském nápravném zařízení, kde postupoval měřeními tisíce vězňů, a zjišťoval u nich různé anomálie. Na základě těchto dat potom v roce 1876 vydal monografii, kde vyjádřil hypotézu o tzv. **rozeném zločinci**. Zločinci se tak od normálních lidí odlišují typickými stigmaty a fyziologickými anomáliemi (jednotlivé typy identifikoval především na základě rozboru tvaru lebek). Jejich znalost umožňuje odhalit potencionálního narušitele zákona. Taková osoba měla na základě biologické podstaty dispozice k jistému typu sociální deviace. Předpoklady - anatomické charakteristiky byly dle představitelů této školy měřitelné. Příkladem může být hrbatý člověk, který by se svým handicapem měl mít dle této teorie sklon k falšování a žhářství. Dále ti, kteří mají husté vlasy a černé oči, jsou silniční lupiči. Osoby se skelným strnulým zrakem či šilhající, s úzkými rty, s velkým nosem bývají vrazi. Jeho postoje byly ovlivněny výzkumy v italských věznicích. Zločinci se odlišují od normálních lidí typickými stigmaty a fyziologickými anomáliemi. Kriminolog Enrico FERRI, se biologické faktory, jako příčiny patologického jednání, snažil vyvrátit: „*zločin není izolovaný čin, ale je výsledkem jak vrozených a příležitostných podnětů, tak produktem fyzického a sociálních prostředí, v němž pachatel žije.*“ (Komenda, 1999).

S podobným despektem jako na teorii rozeného zločince nahlíží současná kriminologie na **konstituční školy**. Příčiny delikventního chování hledají ve vazbě na stavbu těla. V Evropě byla ve 20. a 30. letech 20. století populární typologie německého konstitucionalisty profesora psychiatrie Ernsta KRETSCHMERA (1888-1964), který dokazoval, že ve stejném poměru, v jakém jsou zastoupeny v populaci, se určité typy lidí dopouštějí protiprávního jednání. E. Kretschmer rozlišoval:

- **Pyknický typ** (zavalitý, krátké tělo, kulatý široký obličej, měkčí svalstvo) nejvíce páchá trestné činy podvodu. Kriminalita i recidiva těchto jedinců je nižší a jejich schopnost resocializace je vzhledem k ostatním typům vyšší.
- **Astenický typ** (štíhlá postava, dlouhé končetiny, úzká ramena, plochý hrudník, slabší svalstvo, podlouhlý obličej aj.) páchá převážně majetkovou trestnou činnost, zejména krádeže a podvody.
- **Atletický typ** (se silně vyvinutým svalstvem a kostmi, širokými rameny a hrudníkem) převažuje u násilných deliktů sexuální i majetkové povahy (např. loupeže).
- **Dysplastický typ** (disproporcionální, abnormální tělesné dimenze) má sklon k mravnostním deliktům, ale páchá i násilnou kriminalitu.

V USA byla biologickou inspirací zdatně poznamenána typologie antropologa Earnesta A. HOOTONA (1887-1954), který na základě statistického šetření došel k závěru, že trestanci jsou ve srovnání s ostatními morálně, intelektuálně, morfologicky i geneticky degenerováni.

Po zveřejnění Hootonovy práce si pozornosti získává koncepce profesora harvardské univerzity Williama H. SHELDONA (1898-1977), který se inspiroval typologií Kretschmera a vytvořil klasifikaci lidských typů (trojdílné třídění) do tří kategorií: endomorfní, mezomorfní a ektomorfní, které se od sebe odlišovaly jak silou temperamentu, tak i rozdílným stupněm mentální úrovně. Mezomorfní typ má k páchaní protiprávního jednání, dle Sheldona, nejlepší předpoklady.

Z dalších metod, kterými se kriminologové snažili prokázat dědičnost kriminálního jednání, byly genealogické studie, studie dvojčat a adopční studie. Příkladem genealogické studie je Goddardův výzkum (1912, USA) rodu Kallikakova v šesti generacích. Fiktivní jméno vojáka, který zplodil nemanželského syna s mentálně retardovanou chudou dívkou a poté se oženil s příslušnicí vyšších společenských vrstev, bylo složeninou řeckých slov pro krásu (kallos) a ošklivost (kakos) a symbolizovalo tak osud dvou rodových linií. V nemanželské linii se často objevovali asociální jedinci, linie druhá byla plná jedinců dosahující významné společenské postavení. H. Goddard však nezohlednil odlišné sociální podmínky obou linií, výsledky proto byly podrobeny ostré kritice. Výzkumy frekvence kriminality adoptovaných dětí (Hutchings a Mednick 1977, Mednick a Volavka 1980) jejichž otcové (biologický i adoptivní) páchali nebo nepáchali trestnou činnost, přinesli závěry, že je do jisté míry kriminalita dědičnou dispozicí, jsou ale potřeba další výzkumy, které by odlišili biologickou dědičnost od dědičnosti sociální.

Přístupy po 2. světové válce se inspirují poznatky z genetiky. Propagátory genetické teorie zločinu se stali britští kriminologové, kteří se domnívali, že našli *genetickou příčinu kriminality*, a to v abnormalitě chromozómů. Jedná se o tzv. Klinefelterův syndrom – narozený jedinec má o chromozóm víc a výsledná kombinace chromozómového zápisu má podobu např.: XXX, XXY, XYY atd. Právě na kombinaci XYY, která odpovídá mužskému pohlaví, se zaměřuje pozornost řady kriminologů a biologů. Výzkumy početnějšího vzorku však závěry genetické teorie nepotvrdily.

Dnešní biologické přístupy mají nejčastěji podobu *biochemických teorií*, které vycházejí z myšlenky, že příčinou deviantního chování může být chemická nevyváženost látek v lidské krvi. Henry E. Kelly tvrdí, že hyperglykémie (přebytek cukru v krvi) může vést k trestnímu jednání, stejně tak jako vitaminový deficit (Mühlpachr, 2003, s. 11).

Deviaci je tedy možné vysvětlit jako odchylku od biologické normy a za devianty lze považovat jedince, u kterých se abnormalita objevila. Tyto teorie nepřikládají velký význam vlivu sociálního prostředí a výchově jedince, a proto společenským jevům věnují malou pozornost (Hrčka, 2001).

Více také na s.84-91:

<https://books.google.cz/books?id=Vjd4CwAAQBAJ&pg=PA91&dq=Biologick%C3%A9+teorie+soci%C3%A1ln%C3%ADch+deviac%C3%AD&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwijtmc1rDRAhUDOBokHRTvDFgQ6AEIRTAG#v=onepage&q=Biologick%C3%A9%20teorie%20soci%C3%A1ln%C3%ADch%20deviac%C3%AD&f=false>

6.2 Psychologické teorie sociálních deviací

V poslední čtvrtině 19. století se do teorií kriminogeneze začíná prosazovat psychologie. První studie ukázaly velký výskyt rozumově zaostalých jedinců v kriminální populaci, z čehož vznikl mylný závěr ztotožňující delikventa s oligofrenem (slabomyslný, mentálně retardovaný jedinec). Podobně jako biologické teorie, považují psychologické teorie deviaci za úchytku a devianty za nositele jisté abnormality. Z hlediska psychopatologie je deviace považována za nemoc a abnormalita za něco, co je třeba léčit a podrobovat kontrole.

Psychoanalytické teorie vycházejí z koncepce osobnosti pachatele jako jedince výrazně společensky nepřizpůsobivého, který si trestným činem podvědomě odreagovává svůj neurotický konflikt. Tyto koncepce jsou spojovány se jménem Sigmunda FREUDA (1856–1939), který se problematikou deviace a nekonformního chování zabýval pouze

zprostředkovaně, především z hlediska jejich patologických projevů v individuálním životě jednotlivce. Duševní život jednotlivce je, dle Freuda, ovládán pudovými silami, které vyvolávají různé způsoby odreagování. Základní lidské pudy – pud sexuální a pud destruktivní – korespondují i se dvěma protikladnými principy, které determinují život každého člověka – s principem slasti a s principem smrti. Pokud se člověk chová přirozeně, tak je deviantní ze strany společnosti a pokud je konformní vůči společenským normám, je deviantní vůči své vlastní přirozenosti. Tímto způsobem si společnost sama vyrábí a vychovává devianty, které pak trestá za porušení svých pravidel.

Na Freudovu strukturu (id, ego, superego) navazuje psychologická teorie Richarda L. JANKINSE (1903-1991), který definoval tři základní typy špatně uspořádané struktury psychiky individua:

- Typ I. – jedinec má nadměrně rozvinutý obranný krunýř, jedná se o uzavřeného, introvertního člověka, který na vlastní vnitřní konflikty není schopen reagovat jinak než neuroticky – záchvatem úzkosti, strachu apod.
- Typ II. je v opozici k prvnímu typu. Zařazuje sem tzv. nesocializované agresivní individuum, které se ze svého obranného krunýře snaží dostat prostřednictvím útočného a impulsivního jednání.
- Typ III. je představován nesocializovaným delikventem, což je jedinec, který sice má vytvořený normální obranný krunýř, ale ten je – v důsledku působení rušivých vlivů prostředí – značně oslaben. Produktem tohoto deficitu je deviantní chování na základě primitivních impulsů.

O integraci psychoanalýzy s dalším psychologickým směrem – behaviorismem se pokusil John DOLLARD (1900-1980), který je představitelem tzv. **teorie frustrace a agrese**. Předpokládá, že člověk má určité vrozené instinkty, které zásadním způsobem ovlivňují jeho vývoj. Vybití agresivního jednání (denunciace, urážka, zabití, sebevražda...) vede ke zklidnění jedince a k návratu do normálu.

Teorie obrany, jako specifická koncepce spojující psychoanalýzu se sociologickým poznáním, byla sice akceptována celou řadou sociologů, ale byla kritizována za přílišný psychologismus. Podle této teorie má každý člověk určitá přání, která mohou být v rozporu buď s danými sociálními normami anebo se svědomím individua. Pokud tento rozpor existuje,

objevují se stavy úzkosti a pocity viny, které mohou ústít v nekonformní jednání. Deviantní akt pak představuje nástroj obrany, jímž se individuuum brání účinkům stresu.

Behaviorismus se zaměřuje na studium lidského chování. Deviaci interpretuje ve schématu Stimul – Reakce (S – R). Tuto jednoduchou reakci se snaží odstranit neobehaviorismus, který nabízí schéma S – O – R (stimul – organismus – reakce).

Koncepce Johna BOWLBYHO (1907-1990) se nedomnívá, že by deviace byla dědičná, ale spíše se jí snaží vysvětlit z hlediska analýzy rané dětské socializace, kdy se vytváří první postoje vůči společenským normám, zákonům a hodnotám.

Kohlbergova teorie morálního vývoje je uznávána hlavně mezi psychology a pedagogy, kteří z ní vycházejí při projektech pro delikventní mládež. Lawrence KOHLBERG (1927 – 1987) klasifikoval lidi podle stupně morálního vývoje a došel k závěru, že delikventní jedinci dosahují významně nižší stupeň morálního vývoje než nedelikventi. Problémem je obtížná ověřitelnost skutečného významu dosaženého stupně morálního vývoje pro delikventní chování, které je spoluurčováno řadou dalších faktorů, a fakt, že i jedinci na nejnižších stupních morálního vývoje často trestnou činnost nepáchají (bojí se sankcí nebo nechtějí ztratit společenský status a postavení v rodině a mezi přáteli).

Uvedenými, ale i dalšími teoriemi se zabývali ve svých dílech nejen autoři Komenda (1999), Hřčka (2001), ale i Jedlička a kol. (2004), Munková (2001), Fischer, Škoda (2009).

Více také na s.92-98:

<https://books.google.cz/books?id=Vjd4CwAAQBAJ&pg=PA91&dq=Biologick%C3%A9+teorie+soci%C3%A1ln%C3%ADch+deviac%C3%AD&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwijtmc1rDRAhUDOBokHRtvDFgQ6AEIRTAG#v=onepage&q=Biologick%C3%A9%20teorie%20soci%C3%A1ln%C3%ADch%20deviac%C3%AD&f=false>

6.3 Sociologické teorie sociálních deviací

Sociologické koncepty vycházejí ze dvou hledisek. Jednak zjišťují proč k deviaci došlo, co zapříčinilo vznik deviantního chování, jednak také zjišťují jaký postoj zaujímá společnost

k aktérům deviantního chování, proč například dochází ke stigmatizaci jedinců, kteří uplatňovali určité formy deviantního chování (Sochůrek, 2009).

Autoři odborné literatury (Hrčka, 2001; Munková, 2001; Fischer, Škoda, 2009; Keller, 2012 atd.) představují řadu sociologicky orientovaných přístupů a konstruktů, které se snaží vysvětlit podstatu sociálních deviací. Mnohé se doplňují, jiné se více či méně liší či si vzájemně odporují. V následujícím textu se zabýváme pouze některými ze sociologických teorií.

Mezi základní sociologické přístupy (paradigmata) patří strukturální a funkcionální teorie deviace, teorie konfliktologické a interpretativní.

1. Sociální deviace ve strukturálním funkcionalismu

Strukturální funkcionalismus předpokládá, že

- ve společnosti za normálního stavu existuje hodnotový a normativní konsensus,
- jednotlivci jsou s tímto konsensem konformní.

Z pohledu **strukturálně funkcionální teorie** představuje deviantní chování tedy hrozbu celé společnosti, je v rozporu s pravidly, která uznává většina, představuje hrozbu sociálnímu řádu. Důraz na sociální konformitu není pouhým rozmarem ze strany společnosti, ale je důležitou podmínkou zachování sociálního konsenzu. Dysfunkce a patologické odchylky od normálu se společnost snaží kontrolovat za pomoci jí vytvořených mechanismů (policie, soudy, armáda), jejich hlavním úkolem je zabránit vzniku a rozšíření určitých druhů deviací a naopak ochránit všechno to, co podporuje řád.

Pro zájemce:

Chování jedince je tedy důsledkem vlastností sociální struktury, která na něj tento tlak vyvíjí. Deviace je tedy normální součástí každé společnosti. Závisí však na struktuře společnosti, co za deviaci považuje a co ne nebo v jaké míře. Krajní situací je anomie, kdy přestávají normy platit. Příčiny deviace hledá v sociální struktuře, mimo osobnost člověka. Durkheimův pohled stojí na běžném předpokladu založeném na tom, že jednání lidí je založeno na sdílených hodnotách a normách. Většina se shodne na tom, co je špatně a co je dobře a podle toho posléze jedná (úkol zákonů – jasně vymezit normu).

Za jakých okolností lidé jednají nekonformně, tedy deviantně?

Strukturální funkcionalismus postuluje zhruba tři vysvětlení:

1. Chyba v socializačním procesu.
2. Rolové konflikty.
3. Asymetrie mezi hodnotami společnosti (tedy společensky očekávanými cíli) a dosažitelností legitimních prostředků k dosažení těchto cílů.

Ad 1) Chyba v socializačním procesu

Americký sociolog *Talcott Parsons* vysvětluje deviantní jednání tak, že tvrdí, že deviantně se chovají ti, kteří *nejsou správně socializováni*, a proto nejsou konformní s hodnotovým a normativním systémem společnosti. Efektem správné socializace totiž je, že společenské zájmy se stávají zájmy jedince: jedinec je do společnosti integrován za pomoci procesu socializace, ve kterém se naučí, že dodržovat společné hodnoty a sociální normy je považováno za morální a společností oceňované. Správně socializovaný člověk jedná tak, že volí způsoby jednání, které jsou v souladu s hodnotami a normami dané společnosti. Hodnoty a normy jednotlivce jsou v procesu socializace zvnitřněny a stávají se součástí osobnosti člověka (Parsons 1991).

Ad 2) Rolové konflikty

Jiný způsob, kterým *Talcott Parsons* vysvětluje sociální deviace, se týká *rolového konfliktu*, k němuž dochází ve dvou situacích.

- *První typ rolového konfliktu je konflikt mezi složkami role.*

Sociální role se skládá ze tří základních složek.

První složkou je předpis jednání, který pochází ze společenských norem. Této složce se říká *rolové očekávání*, protože je založena na právech a povinnostech, které vyplývají z pozice, se kterou je role spojena.

Druhou složkou je individuální interpretace rolového očekávání, tedy způsob, kterým si konkrétní subjekt vykládá rolová očekávání. Právě touto složkou strukturální funkcionalisté jednak ukazují, že své role nepřebíráme pasivně, tak, jak nám je předkládají rolová očekávání, ale že si každý z nás rolová očekávání individuálně nějak upravuje. Jednak ukazují, že individuální interpretace rolového očekávání závisí také na *dostupnosti prostředků*, které jsou nutné pro výkon role.

Třetí složkou je skutečné chování v roli, které vyplývá z toho, jak konkrétní subjekt interpretoval rolové očekávání a jaké prostředky pro výkon role má k dispozici.

Mezi těmito složkami samozřejmě dost často může dojít ke konfliktu. Jestliže je jednou ze složek sociální role subjektivní výklad rolových očekávání, může se stát, že skutečný výkon role se bude lišit od rolového očekávání.

Míra souladu nebo nesouladu rolových očekávání a skutečného výkonu v roli může mít několik příčin:

- Způsob definování rolového očekávání, tedy jeho rozsah a srozumitelnost pro vykonavatele role.
- Schopnost vykonavatele role porozumět rolovému očekávání. To samozřejmě souvisí nejen s jeho běžnou inteligencí, ale také s obsahem a rozsahem socializace a enkulturace, tedy s tím, do jaké míry rozumí společnosti, ve které žije.
- Schopnost vykonavatele role plnit rolová očekávání.
- Možnost vykonavatele plnit rolová očekávání.
- Míra, v jaké je jedinec schopen se ztotožnit se sociální rolí. Tato míra závisí na míře, v jaké má jedinec internalizovány hodnotové orientace a normativní vzorce dané společností.
- ***Druhým typem rolového konfliktu je konflikt navzájem neslučitelných rolových očekávání.***

Tento typ rolového konfliktu vyplývá z toho, že člověk ve svém životě vykonává mnoho sociálních rolí. To znamená, že každý člověk v moderní společnosti má určitou *sestavu rolí*. Teď už tušíte, v čem by mohl být problém: někdy se prostě stane, že jednotlivá rolová očekávání v sestavě nejsou navzájem slučitelná, což má konfliktní a často i deviantní důsledky.

Oba typy rolového konfliktu mohou vést k individuálnímu deviantnímu chování, které za určitých okolností může vést k vytvoření deviantní skupiny, pokud ti aktéři, kteří jsou vystaveni rolovým konfliktům, zjistí, že existují i další lidé vystaveni témuž rolovému konfliktu a spojí se v sociální skupinu.

Ad 3) Asymetrie mezi hodnotami a normami (viz Anomie)

Jiný představitel strukturálního funkcionalismu, americký sociolog *Robert K. Merton*, viděl příčinu deviantního jednání ve společenské struktuře, která neumožňuje všem lidem, aby dosahovali společensky stanovených cílů. Jádrem Mertonovy teorie spočívá v poznání, že zatímco hodnoty a kulturní cíle z nich odvozené (např. získat peníze) platí univerzálně pro všechny, prostředky k jejich legitimnímu a legálnímu dosažení jsou partikulární, to znamená, že je má k dispozici pouze někdo, protože jsou ve společnosti rozděleny nerovnoměrně. Ne každý člověk tedy má legitimní prostředky k dosažení univerzálně stanovených cílů.

Funkcionalismus (30. až 50. léta 20. stol. T. Parsons, R. K. Merton) považuje sociální deviace za vedlejší produkt sociálního systému vedoucího tento systém do stavu nerovnováhy.

Sociální systém, stejně jako biologický, se skládá z mnoha prvků (sociální normy, hodnoty, společenské instituce, sociální vztahy, aj.), které mají svoji funkci v tomto systému a jejich společný cíl je udržení stability a rovnováhy systému.

2. Teorie konfliktu (konfliktologické paradigma)

Podle tohoto paradigmatu je otázka deviací úzce spojena s problematikou vlastnictví a distribucí moci ve společnosti. Zastánci této teorie zdůrazňují, že neexistuje žádný normativní konsensus, ale příslušníci různých sociálních skupin si vytvářejí rozdílné hodnoty, normy a vzorce chování a na základě nich vznikají neustálé spory a konflikty. Vládnoucí společenské skupiny, nositelé moci a vlivu vnucují své normy ostatním skupinám a jedincům, prostřednictvím aparátu sociální kontroly. Odchytky od těchto norem jsou považovány za deviace. Může jít o konflikty ekonomické, politické, rasové, kulturní, mezi pohlavími, konflikty v sociálních rolích. *Marxistická teorie* (Karl Marx) prezentuje především antagonistický rozpor mezi buržoasií a proletariátem v kapitalistické společnosti. Deviace je nutným následkem nepříznivých životních podmínek proletariátu vyvolaným ekonomickým vykořisťováním a kapitalistickými výrobními vztahy, za druhé jsou za devianty označovány osoby nebo skupiny, které aktuálně ohrožují moc a zájmy vládnoucí třídy. V socialistické společnosti by se měla kriminalita snižovat, vzhledem k neexistenci třídních rozporů. *Nemarxistické teorie konfliktu* (Ralf Dahrendorf) se orientují spíše na konflikty mezi zájmovými skupinami, vyvolané nerovnováhou mezi lidmi ve společnosti. Konflikt vyvolává změnu, která je pro společenský pokrok nezbytná. Richard QUINNEY (1934-) vypracoval na základě teorie konfliktu teorii *sociální reality kriminality*, kdy je deviace subjektivně konstruovaná a zároveň je produktem rozporů a konfliktů v nerovnoměrně strukturované společnosti (*The Problem of Crime*, 1970).

Novějším pohledem na sociální deviace v rámci teorie konfliktu je *radikální kriminologie*. Teorie reprezentující tento pohled netvoří jednotný celek, existuje zde řada různých přístupů a variant. Rovněž radikální kriminologie se zaměřuje na odhalení celospolečenských příčin deviantního chování. Snaží se o kritickou výpověď o aktuálních problémech společnosti, jejichž základem jsou sociální nerovnosti a sociální deprivace celých skupin. Jde jí zejména o odhalení politických a mocenských praktik, které těží z permanentních konfliktů vlastních kapitalistickým společností.

Pro zájemce:

Americká verze této teorie vychází z toho, že jednotlivé skupiny ve společnosti mají rozdílné možnosti ovlivňovat formulaci zákonů. Tvrdí, že tato možnost formulovat zákony odráží

mocenskou pozici jednotlivých skupin. Změny v trestním právu se mění v souladu se změnami v hodnotách a normách dominantních skupin a se změnami jejich umístění v dominantní struktuře. Sociální realita zločinu je tak definována těmi, kteří jsou u moci, a zbytek společnosti tuto realitu akceptuje jako svou vlastní. Ve společnosti je podle této teorie permanentně obsažen konflikt. Využívání policie ke kontrole politických protestů je pak ukazatelem toho, do jaké míry slouží zájmům mocných ve společnosti. Chování, které je vládou považováno za nelegitimní, může být pak následně definováno jako kriminální (Munková 2001).

3. Interpretativní paradigma

Tyto teorie jsou tvořeny mnohdy značně odlišnými koncepcemi a vycházejí z toho, že sociální realita vzniká ze společně sdíleného universa pomocí symbolů a významů, které si lidé osvojují v sociálních interakcích. Žádný projev tedy není a priori deviantní, ale tato charakteristika je mu dávana v průběhu sociálních interakcí. Rozhodující úlohu hrají interakce, na základě známého předpokladu, že sebepojetí a chování jedince se formuje na základě vnímaných reakcí druhých osob. Příčiny deviací vidí především v sociálních interakcích mezi aktérem a osobami v jeho okolí. Dále tyto teorie věnují pozornost vytváření a aplikaci sociálních norem a pravidel.

V současné době je přijato, že existují následující základní obecné typy deviantního chování:

a) **Teorie kulturního přenosu (teorie kultur a subkultur)** (50.–60. léta 20. stol.) – vysvětluje deviantní chování jako naučené stejným způsobem jako chování konformní, totiž interakcí s jinými lidmi. Deviantní chování vzniká v určitých subkulturách, v nichž je vnímáno a hodnoceno jako naprosto „normální“ chování. Tyto subkultury vznikají za účelem vytvoření prostředí pro „úspěch“ nebo revoltu.

Dle Edwina H. SUTHERLANDA (1883-1950) se jedinci jako kriminální nerodí, kriminální chování není ani zděděné, ani vytvořené samotným jedincem, ale je „naučené v procesu komunikace s druhými lidmi, především v malých intimních skupinách“ (srov. Urbanová, 2006, s. 121). Člověk se učí nejen vzorcům deviantního chování, ale i postojům, technikám páchání, různým způsobům racionalizace (neutralizace) či motivaci k deviaci (Hrčka, 2001).

Deviantní chování tedy není zděděné ani vytvořené samotným aktérem, ale získané z interakce s jinými osobami, především v primární skupině přejímáním určitých kulturních

vzorců, se kterými se ztotožňujeme a interiorizujeme je (proces socializace). Individua se stávají patologickými skrze asociování s těmi, kteří již jsou nositeli patologického chování.

Edwin H. Sutherland považuje za zásadní malé intimní skupiny (rodina, parta) a zabývá se otázkou, jak a do jaké míry procesy sociálních interakcí mezi členy těchto skupin ovlivňují chování jedince. Jedinec si může snadněji osvojit deviantní chování, pokud v rámci sociálních interakcí se častěji setkává s nositeli deviantních vzorců chování, ale i s definicí a interpretací zákonů, která porušování zákonů spíše podporují, než zakazují (Munková, 2001). *Teorie diferencovaných asociací* (E. H. Sutherland, 1939) předpokládá, že jedinec se učí deviantnímu chování stejně jako nedevariantnímu v procesu socializace. Záleží na tom, která tendence převažuje a se kterou se jedinec identifikuje. Typ chování je především důsledkem typu sociálních skupin, v nichž probíhá socializace. Kritici uvedené teorie poukazují na to, že dva jedinci pohybující se ve stejném sociálním prostředí, se nemusejí chovat stejně, nemusí vykazovat stejné vzorce deviantního chování (Urban, Dubský, 2008). Mezi slabiny této teorie patří především to, že nevysvětluje násilné a sexuální delikty páchané zpravidla v afektu a proč se někteří jedinci žijící např. ve slumech delikventy nikdy nestanou.

Podle Gabriely Munkové (2001) ovlivňuje vznik deviantního chování:

- **věk**, ve kterém je člověk vystaven formativním tlakům,
- **styk** s osobami s deviantními vzorci chování, s deviantními hodnotami a normami, **frekvence a délka** kontaktu,
- **prestíž** zprostředkovatelů norem a nositelů chování,
- **hloubka emocionální vazby** na dané prostředí a jeho autority.

b) **Teorie strukturálního tlaku (situační teorie)** – vycházejí z představy, že v každé společnosti vznikají situace či dlouhodobé stavy, na něž určitá část populace reaguje chováním odchylným od normy (např. bída vede k prostituci). Situací se zde rozumí souhrn podnětů, jevů, objektů, osob a vztahů mezi lidmi vyskytujícími se v určitém místě a čase. Situace tedy představuje okamžitou konstelaci podmínek na straně osobnosti a prostředí, které výrazně ovlivňuje jedincovo chování. Je to stav charakterizovaný určitou dynamikou a rychlými změnami. Každé lidské chování je nutno hodnotit z hlediska situace, ve které vzniklo a v níž probíhá. Sociální situace – událost, která se bezprostředně vyskytla před vznikem „patologie“, je to událost, která může vést k selhání, poruše, krizi, nemoci nebo deviaci. Zátěžová událost je událost pro jedince mimořádně intenzivní. Někteří autoři předpokládají, že existují takové sociální situace, na které se nemůže

jedinec adaptovat jiným způsobem, než použít deviantní formy chování. V těchto situacích by vykazoval takové chování každý jedinec, bez ohledu na psychické a kulturní zázemí. Vzniká neřešitelný rozpor mezi situací a sociální normou. Různé osoby však mohou ve stejných situacích vykazovat různé typy chování. Je tedy lépe říci, že určité situace vytvářejí podmínky pro realizaci určitých vzorců deviantního chování.

- c) **Teorie kontrolní** (resp. teorie sociální kontroly; konec 60. let 20. stol.) vysvětluje vznik deviantního chování absencí, slabostí nebo neúčinností formální i neformální sociální kontroly. Vychází z předpokladu, že je nutné neklást si otázku „proč lidé deviují od normy“, ale naopak „proč jsou lidé konformní“. Dostatečně a úspěšně fungující sociální kontrola brání vzniku deviantního chování, případně se snaží odstranit ze společnosti již vzniklé deviace (Hrčka, 2001). Problematika kontroly odkazuje k oblasti moci, neboť vyjadřuje schopnost kontrolovat dění. Mít moc v určité oblasti znamená být schopen řídit, regulovat, tedy kontrolovat. Sociální kontrola je vázána na prostředí. V anonymním prostředí velkoměsta mnohé deviantní chování uniká odhalení celkem bez obtíží. Tradičně silnější je sociální kontrola na venkově nebo na malém městě. Je však také závislá na morálním klimatu společnosti, na aktivním postoji jejích členů. Sociální kontrola má bezesporu vliv na snížení deviací, ale přílišná kontrola může vést k tlaku na zvyšování deviací, sdružováním proti formální sociální kontrole. K rozvoji teorie sociální kontroly výrazně přispěl Travis HIRSCHI (1935-), který je autorem teorie sociálních vazeb (Hrčka, 2001; Jedlička, 2004; Večeřa, Urbanová, 2006).
- d) **Teorie sociálních vazeb.** Sklon k deviaci je součástí lidské povahy a vyskytuje všech lidí. Proto je třeba posilovat konformitu především v oblasti socializace a vytvářením pevných sociálních vazeb. T. Hirschi vychází z přesvědčení, že pravidla a normy přijímají snadněji lidé, kteří jsou pevně začleněni do společnosti než jedinci, kteří stojí na okraji společnosti či jsou z ní vylučováni.
- e) **Teorie etiketizační** – jsou řazeny k nejvýznamnějším teoriím sociální deviace (*značkovací teorie* - nálepkování, etiketizace, labeling); konec 40. let 20. stol., Edwin M. LEMERT (1912-1996). Deviace je považována za výslednici označování některých lidí za devianty jinými sociálně významnými lidmi. Aby jedinec byl pokládán za devianta, musí být za devianta označen. Tento označovací, nálepkovací, etiketizační akt je pro sociologické posuzování určitého chování jako deviantního podstatnější než samo

porušení normy. Britský sociolog Anthony GIDDENS (1938-) pokládá za hlavní zdroje etiket nositele moci, kteří prostřednictvím zákonů a jejich interpretací policií, soudy, určují, co je deviantní, delikventní (Giddens, 1999). Pravidla vymezující deviaci v podstatě určují bohatí lidé chudým, muži ženám, starší mladším.

Za průkopníka etiketizační teorie je považován i americký sociolog Howard Saul BECKER (1928). Becker vysvětluje sociální deviaci pomocí tzv. *deviantní kariéry individua*. Deviantní jednání je označením jednání, které skupina, mající moc definovat správná pravidla jednání, označila jako deviantní. Z hlediska této skupiny je deviantní jednání nedodržením pravidla, avšak z hlediska označeného individua může být tato skupina sama označena jako deviantní, pokud ovšem má toto individuum moc definovat pravidla.

Deviace je považována za výslednici označování některých lidí za odlišné, patologické, deviantní. Tedy dochází k určité stigmatizaci jinými sociálně významnými lidmi. Pojem primární a sekundární deviace. Důležitá je reakce jedince na toto označení, v podobě sebenaplňujícího se proroctví. Becker vysvětluje sociální deviaci pomocí tzv. *deviantní kariéry individua* (rovněž 7. kapitola). Deviantní jednání je označením jednání, které skupina, jež má moc definovat správná pravidla jednání, označila jako deviantní. Z hlediska této skupiny je deviantní jednání nedodržením pravidla, avšak z hlediska označeného individua může být tato skupina sama označena jako deviantní, pokud ovšem má toto individuum moc definovat pravidla. Becker zdůrazňuje, že deviant se nestává deviantem okamžitě, ale že kariéru devianta uskutečňuje krok po kroku. Becker identifikuje pět kroků, které deviant v průběhu své deviantní kariéry učiní.

- Prvním krokem je čin překračující pravidla. Důvody takového činu mohou být různé, např. experimentování, činnost v gangu, opozice vůči autoritě. Má-li individuum silnou motivaci sledovat konvenční kariéru, má tendenci podrobit se normativní konformitě. V některých situacích však naopak činí další krok v deviantní kariéře.
- Druhým krokem je ospravedlnění činu individuem prostřednictvím aktů neutralizace, tj. zřeknutím se odpovědnosti za čin, odkazem na specifické podmínky, jeho bagatelizací apod.
- Třetím krokem je učení se deviantním motivům, zájmům, potěšením a slovníku.

- Čtvrtým krokem je veřejné označení individua za devianta. To je nejdůležitější stupeň v kariéře devianta. Individuum tak získává status devianta, kterým je posuzováno *jakékoliv* jeho jednání.
 - Posledním krokem se individuum odděluje od konvenčního života. Po tomto kroku již neexistují sociální síly, které by mohly vtáhnout devianta zpět do konvenčního života. Ten naopak směřuje stále více do organizované skupiny deviantů.
- **Dramaturgická teorie** (Erving GOFFMAN, více subkapitola 8. 5) předpokládá, že deviance mohou fungovat jako sebezprezentace při vykonávání sociálních rolí. Jedinec může prezentovat určité chování, které je pro něj nějak důležité k dosahování cílů. Jedinec může toto chování prezentovat s cílem manipulovat okolím. Především u nezaviněných deviací (nemoc, handicap) usiluje o určitou nálepkou, která mu usnadňuje přístup k plnění jeho cílů.
 - **Etnometodologická teorie** (dále 9. kapitola) se zabývá problematikou delikvence mladistvých, dále procesním řízením atd. Podstatu práva nelze pochopit z existujících zákonů, ale pouze z toho, jak je těmito normami manipulováno, jak jsou vykládány, vynucovány a aplikovány. Pozornost je zaměřena na situace, ve kterých je norma vztažena ke konkrétní situaci, pro niž musí být znovu redefinována. Normativní řád je považován za problematický systém. Deviant je pak produktem interpretace právního řádu. Interpretace je úzce spojena s jazykem a komunikací na jedné straně a s konkrétní situací na straně druhé.
 - **Teorie absurdity**. Klasické teorie deviance jsou založeny na předpokladu, že lidské jednání je racionální, kdy sociálnímu světu jsou přisuzovány srovnatelné významy. Zastánci teorie absurdity však předpokládají, že jedinci se nacházejí v situaci absurdity. Hledají a aplikují normy, které neplatí, chovají se podle pravidel, jejichž dodržování nikdo nevyžaduje, a nechovají se podle pravidel, která jsou vyžadována. Daný stav je určen proměnlivostí, komplexností a složitostí světa, není jasné, co platí a co se vyžaduje. Jinými slovy deviance vzniká nechtěně.

Více také na s.111-114:

<https://books.google.cz/books?id=Vjd4CwAAQBAJ&pg=PA91&dq=Biologick%C3%A9+teorie+soci%C3%A1ln%C3%ADch+deviac%C3%AD&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwijtmc1rDRAhUDOBokHRtvDFgQ6AEIRTAG#v=onepage&q=Biologick%C3%A9%20teorie%20soci%C3%A1ln%C3%ADch%20deviac%C3%AD&f=false>

Význam etiketizační teorie spočívá v tom, že vychází z představy, podle které žádné jednání není kriminální samo o sobě. Co je a není kriminální, to definují nositelé moci prostřednictvím zákonů a tím, jak je např. interpretuje policie, soudy a nápravná zařízení. Kritické této teorie mnohdy namítají, že ve skutečnosti existuje řada činů, které jsou důsledně zakazovány ve všech nebo téměř ve všech kulturách (např. vraždy, znásilnění, loupež). I tento názor je diskutabilní, např. v době války je usmrcení nepřítele naopak schvalováno; vynucení pohlavního styku na vlastní manželce donedávna nebylo například v britském zákonodárství považováno za znásilnění.

Přesvědčivější námitky proti etiketizační teorii lze podepřít třemi hlavními argumenty (Giddens, 2001).

Za prvé, je-li kladen důkaz na aktivní proces etiketizace, ztrácejí se ze zřetele procesy, jež vedou k činům chápaným jako deviantní. Etiketizace zjevně není úplně svévolná; míra zapojení jedince do činnosti, u nichž především hrozí označení za deviantní, je ovlivněna rozdíly v socializaci, postojích a příležitostech.

Za druhé dosud není jasné, zda etiketizace skutečně zvyšuje pravděpodobnost deviantního jednání. Po odsouzení se delikventní jednání opravdu vyskytuje častěji, ale je to výsledek etiketizace jako takové? Lze to jen velmi obtížně posoudit, protože se může uplatňovat mnoho jiných faktorů, například zvýšená interakce s jinými delikventy nebo získání nových zločineckých znalostí.

Za třetí musíme zkoumat celkový vývoj moderních systémů práva, soudnictví a policie, abychom porozuměli tomu, jak a proč vznikají různé typy etiket. Jak už bylo řečeno, má chápání deviance svou historickou dimenzi.

Pro zájemce:

Racionální volba a situační výklad zločinu

Žádná z dosud zmíněných sociologických teorií nevěnuje mnoho prostoru posuzování kriminálního jednání jako záměrného a cíleného činu. Všechny mají sklon vnímat kriminalitu spíše jako „reakci“ než jako „akci“ - spíše jako výsledek vnějších vlivů než jako aktivní činnost jedince, jenž se snaží získat konkrétní výhody anebo chce využít situace, v níž se ocitl. Diferenciální asociace⁶ klade důraz na interakce s ostatními; teorie anomie na tlak,

⁶ Ve společnosti, která obsahuje mnoho různých subkultur, povzbuzují některá sociální prostředí sklon k legálnímu chování, zatímco jiná ne. Jedinci se stávají delikventy nebo zločinci v důsledku toho, že se sdružují s jinými lidmi, kteří jsou nositeli kriminálních norem.

kterému jedince vystavuje společnost zaměřená na úspěch; etiketizační teorie na schopnost mocenských struktur klasifikovat chování, které by se jinak mohlo považovat za neškodné. Ti, kdo se účastní trestné činnosti, ať už pravidelně nebo jen občas, to však činí úmyslně a obvykle si také uvědomují riziko dopadení.

Pokusem o nový výklad je interpretace kriminality jako racionální volby (Cornish a Clarke, 1986). Podle tohoto pojetí nejsou lidé ke kriminální činnosti přinuceni, ale aktivně se pro ni rozhodují, neboť se prostě domnívají, že riziko za to stojí. Výzkumy ukazují, že k mnoha trestným činům - zvláště těm méně závažným, jako jsou běžné krádeže nebo vloupání - dochází na základě „situačního“ rozhodnutí. Lidmi se „zločineckou mentalitou“ jsou ti, kterým je líto zahodit šanci, pokud se naskytne. Někdo vidí prázdný dům, zkusí zadní dveře a zjistí, že se dají lehko otevřít. Na poli zločinu najdeme málo „specialistů“; většina zlodějů je „všeobecného zaměření“ a doplňuje své ostatní příjmy příležitostnými krádežemi nebo vloupáními (Walsh, 1986).

„Celkově je možno říci, že sociologie sociálních deviací je odrazem vývoje v sociologii jako takové, který zase odráží vývoj společnosti. Jejím cílem byla snaha o porozumění deviantnímu chování, které mělo být podmínkou pro možnou regulaci výskytu deviací. Nicméně sebelepší teorie nedokáže zabránit jejich výskytu. Navíc třeba téměř vždy čelit propasti mezi teorií a možnostmi její praktické aplikace. Někdy je tato propast velká – jak prakticky čelit anomii? Někdy ovšem se přece jen podařilo ovlivnit těmito koncepty praktický život. Za všechny příklady je možno připomenout změny v zacházení s duševně nemocnými, aplikaci alternativních trestů pro určité trestné činy, humanizaci institucí (léčebny pro duševně nemocné, věznice), komunitní péči založenou na sociální práci, dekriminlizaci prostituce, homosexuality, zájem o oběti trestných činů a podobně.“ (Munková, 2001, s. 125).

Více také na s.99-100:

<https://books.google.cz/books?id=Vjd4CwAAQBAJ&pg=PA91&dq=Biologick%C3%A9+teorie+soci%C3%A1ln%C3%ADch+deviac%C3%AD&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwijtmc1rDRAhUDOBokHRtvDFgQ6AEIRTAG#v=onepage&q=Biologick%C3%A9%20teorie%20soci%C3%A1ln%C3%ADch%20deviac%C3%AD&f=false>

Pro zájemce:

Prostuduj § 6- Kriminologie sou4asn8 a budoucí, subkapitoly A, B!

https://books.google.cz/books?id=9qzuCQAAQBAJ&pg=PT49&dq=Biosoci%C3%A1ln%C3%AD+teorie&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwja94Px2LDRAhUF2xoKHa_pAEIQ6AEIJAC#v=onepage&q=Biosoci%C3%A1ln%C3%AD%20teorie&f=false

Pro zájemce:

Původní koncepce deviantního chování, tradičně reprezentované durkheimovskou tradicí a rozvinuté Mertonem ve známém schématu adaptivních mechanismů (viz 3. kapitola) založených na volbě mezi společensky schválenými a neschválenými prostředky a cíli, vycházely v podstatě důsledně z předpokladu lidské racionality a odpovědnosti, z předpokladu, jehož kořeny sahají až k počátkům liberalismu. V těchto koncepcích je člověk postaven do situace racionální volby, kdy vybírá mezi chováním, které je sociálně přijatelné a chováním, které společnost klasifikuje jako porušení normy: chování je nemravné nebo protiprávní, protože jedinec zvolil nemravný či protiprávní způsob dosahování určitého cíle. V polovině 50. let formoval Albert COHEN teorii delikventní subkultury, podle které subkultura vzniká na základě sociální nerovnosti. Nemajetný jedinec nemůže dosáhnout společenského statusu, který je v dané společnosti pozitivně hodnocen, protože mu chybí prostředky k tomu potřebné (přístup ke vzdělání, peníze, výchova k poctivosti aj.). Jinak nedosažitelný status si mládež nahrazuje členstvím v mládežnickém gangu – skupinou jedinců, která se potýká s podobnými problémy a vzniká dle Cohena „reakcí na frustraci z nemožnosti dosažení cílů, které jsou střední vrstvou definovány jako úspěšná životní kariéra.“ Zde jsou uznávány a splní-li určité podmínky, posunou se v hierarchii skupiny výše. Navíc se mohou majoritní společnosti „pomstít“ za to, čeho se na nich dopustila. Cohen (1966) odvozuje existenci pravidel a norem z elementárních potřeb koordinace lidských kolektivních aktivit: každá společná činnost vyžaduje existenci pravidel, avšak pravidla sama se nepřekládají v činnost automaticky, protože vyžadují podřízení se, disciplínu, úsilí, subordinaci atd. Již v tomto předpokladu je ovšem zabudována možnost deviace od normy. Nadto účast aktéra v jedné aktivitě může interferovat do jiné aktivity, kterou aktér pokládá za důležitější, takže každé pravidlo vytváří možnost deviace.

V šedesátých a sedmdesátých létech 20. století David MATZA vyslovuje přesvědčení, že nejde o nepřekonatelný vnější tlak, kterému se nelze vzepřít, ale často jen o touhu

mladistvých zažít něco vzrušujícího, neobvyklého nebo dobrodružného. Poprvé tak donutil kriminology uvažovat o deviaci jako o určité formě zábavy. Se svým spolupracovníkem Greshamem SYKESEM navíc razili názor, že o všech delikventech nelze uvažovat jako o bytostných kriminálnících, kteří vyznávají pouze kvazihodnotové normativní systémy, jež jsou v přímém rozporu s konformně uznávanými hodnotami. Řada z nich se běžně účastní i prosociálních aktivit, při nichž existující společenské normy bez výhrad respektují.

DŮLEŽITÉ

Jakkoliv jsou jasné sociální kontexty potenciálně deviantního chování, těžiště úvahy je i nadále v aktérovi a jeho racionální volbě, nebo v situaci, která určitý typ volby umožňuje či přímo nabízí. Tak se v podstatě krystalizovaly tři teorie deviantního chování (jako čisté typy):

Teorie kinds-of-people, která předpokládá, že existují určité typy či druhy lidí, které mají tendenci volit chování, jež je mimo normu.

Situační teorie, která naopak předpokládá, že v určitých situacích, které navozují možnost deviantního chování, může každý udělat totéž (extrémní stres, provokace, příležitost);

Konjunktivní teorie, tedy v podstatě hybridní teorie, která tvrdí, že v určitých situacích se určitý druh lidí bude chovat určitým způsobem.

Pro zájemce:

Příkladem prvního typu teorií jsou dnes již poněkud anachronicky znějící teorie biosociální (Lombroso, Hooton a později genetické teorie), ale také sutherlandovská teorie sociálního učení deviaci: člověk se v určité subkultuře naučí pravidlům deviantního chování, která jsou v ní přenášena a učena jako každá jiná pravidla, čímž ovšem *via facti* vstupuje do kategorie lidí, kteří budou volit deviantní formu reakce na situaci.

Příkladem druhého typu je např. teorie nelegitimní možnosti, kterou rozvinuli R. A. Cloward a L. B. Ohlin (1960) a jež je reakcí na Mertonovu teorii anomického chování. Merton správně upozornil na různé možné reakce, ale pominul jejich determinantu, kterou autoři shledávají ve struktuře nelegitimních možností: jen tam, kde existuje soubor nelegitimních možností dosahování určitých (většinou společensky akceptovaných) cílů, existuje také možnost vzniku subkultur, které se na exploataci těchto možností orientují. Cloward a Ohlin pak rozlišují subkultury kriminální (racionální aktivita orientovaná zejména k ekonomickému

zisku), konfliktní (agresivní, násilná aktivita) a únikové (retreativní, zejména narkomanie, alkoholismus). Tato koncepce sice rozšiřuje výkladové možnosti klasické anomické teorie durkheimovsko-mertonovského typu, ale je zatím jen málo empiricky podložena. Představitelé této koncepce uvádí, že neexistuje inherentně deviantní akt. Lze předpokládat, že neexistují ani inherentně nelegitimní možnosti: fundamentální sociologické dilema spočívá v tom, že všech legitimních prostředků může být užito stejně tak k plnění, jako porušení norem (Cohen). Je mimo pochybnost, že tradiční teorie deviace skutečně spočívaly na neproblematičnosti sociální řádu, na předpokladu danosti sociálních norem. Otázka, odkud se normy berou a jak vlastně fungují, nebyla prakticky vůbec kladena: deviantní chování narušovalo normu, která je jaksí předem dána, narušovalo etablovaný sociální řád, který nemohl být a nebyl zpochybňován. Odtud také inherentní a nepochybný konzervatismus všech klasických teorií deviantního chování. Jejich sociálně psychologickým a filozofickým komplementem jsou teorie, které předpokládají, že deviační potenciál, sklon k deviantnímu chování je zabudován v lidské přirozenosti (klasicky u Hobbese, nověji v psychoanalýze), takže sociální represe je nutně obrácena právě proti ní (Marcuse aj.).

Pro zájemce:

https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Sociologie_deviantn%C3%ADho_chov%C3%A1n%C3%A1D

Novější teorie vycházejí z empiricky prověřeného faktu kulturní variability hodnocení určitých aktů jako deviantních (např. Cohen uvádí výsledky zkoumání sexuálního chování u 110 společností, v nichž pouze incest, únos a znásilnění vdané ženy jsou kvalifikovány jednoznačně jako deviantní a tedy trestány), z čehož se obecně odvozují dva negativní a dva pozitivní závěry.

Negativní závěry:

1. Deviace není inherentní vlastností určitých forem chování, ale je vlastností, kterou na ně klade veřejnost.
2. Pravidla normy nemají absolutní charakter, tzn., že neplatí předpoklad absolutistů, že normy:
 - jsou nutné,
 - jejich význam je jednoznačně určitý,
 - jsou kompletně uspořádány pro všechny možné situace,
 - jsou univerzální,

- jsou nadčasové,
- jsou sankcionovány nezávisle na individuálních-členech skupiny.

Pozitivní závěry:

1. Deviace je funkcí vnímání a hodnocení určitých forem chování společností, jehož se akt týká nebo jež je s ním seznámeno.
2. Deviace je funkcí sociální kontroly – oficiální (tvůrců práva, realizátorů sankcí atd.) i neoficiální (veřejné mínění, skupinové hodnocení).

SHRNUTÍ

Z uvedeného přehledu sociologických teorií 20. století vyplývá, že neexistuje jedna jediná teorie objasňující jevy ve společnosti a záleží na otázkách, které si klademe a podle toho volíme teorii, jež nám na ně může pomoci odpovědět.

Od konce 50. let 20. století se v sociologii objevuje často označení společnosti s prefixem post. Můžeme se setkat s teoriemi postindustriální společnosti, které si všímají přesunu pracovní síly z výroby do služeb. Postkapitalistické společnosti, kde roli začínají hrát znalosti a ne kapitál. Postmaterialistické společnosti, které se zaměřují na uspokojování vyšších sociálních hodnot, protože ty materiální má saturované. Nalezneme knihy a články na téma **postmoderna a sociologie**.

Z řady existujících teorií sociálních deviací lze vyčlenit tři základní teoretické proudy:

- biologický (příčiny deviace spatřuje v genetických, anatomických a fyziologických faktorech),
- psychologický (klade důraz na osobnost člověka, motivaci, agresi, frustraci či sílu ega),
- sociologický (zdůrazněn rozhodující vliv prostředí a sociokulturních či skupinových faktorů).

Biologické teorie jsou nejstaršími teoriemi deviace, svou pozornost od počátků zaměřují na kriminální chování, analyzují zločin, který je podle nich chápán jako biologicky determinovaný. Snaží se dokázat, že existují typy lidí, kteří jsou deviačně disponibilní.

Psychologické teorie vidí původ deviantního chování v psychice člověka a v duševních pochodech. Vychází např. z psychoanalytické teorie a z behaviorismu. Populární jsou

i koncepce, které vychází z myšlenky, že deviace není dědičná, ale je následkem špatné dětské socializace. Psychologické teorie deviace často nahlízejí na deviaci jako na nemoc, kterou je třeba léčit a podrobit kontrole lékařů.

Sociologické teorie zdůrazňují rozhodující vliv společnosti, a jak již bylo dříve zmíněno, deviace ze sociologického hlediska často představuje hrozbu celé společnosti, nekonformní chování, které je v rozporu s pravidly uznávané většinou, představuje hrozbu sociálnímu řádu, a tím i nebezpečí pro sociální stabilitu celku. Členění sociologických teorií sociálních deviací lze v naší i zahraniční odborné literatuře najít celou řadu. Při jejich interpretaci je důležitá skutečnost, že každá teorie má svá přirozená logická omezení a přednosti. Nebylo by správné chápat je jako vzájemně se vylučující myšlenkové konstrukce, ale naopak jako vzájemně se doplňující.

OTÁZKY

- Uveďte rozdíly mezi biologickými, psychologickými a sociologickými teoriemi sociálních deviací.
- Uveďte autory významných biologických a psychologických konceptů sociálních deviací.
- Objasněte sociální deviace na základě tří sociologických paradigmat.
- Které z teorií sociálních deviací jsou Vám při výkladu sociálně nežádoucího chování sympatické a proč?
- V textu kapitoly najděte pojmy, které dosud neznáte a samostatně si jejich význam vyhledejte v odborných zdrojích (viz literatura). Obdobně postupujte u dosud neznámých jmen psychologů, sociologů, apod.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Na konkrétním příkladu aplikujte jednotlivé sociologické teorie (např. teorii kulturního přenosu, strukturálního tlaku, etiketizační, konfliktovou teorii, aj.). Max. 2 normostrany.

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

biologické teorie sociálních deviací

psychologické teorie sociálních deviací

sociologické teorie sociálních deviací

7 VÝVOJ NÁZORŮ A KONCEPCÍ NA DEVIANTNÍ CHOVÁNÍ, SOUČASNÉ KONCEPCE

Cíle

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- objasnit tradiční koncepce sociálních deviací,
- charakterizovat současné koncepce k definici a hodnocení sociálních deviací,
- uvést faktory, které ovlivňují reakci okolí na deviantní chování jedince,
- prezentovat problematiku nálepkování, labelingu, resp. sekundární deviace,
- vysvětlit deviantní kariéru jedince.

Průvodce studiem

V kapitole, kterou začínáte studovat, objasňuji tzv. tradiční a současné sociologické koncepce sociálních deviací. Jsem přesvědčena, že i tato teoretická východiska, mnohdy náročnější na pochopení, vám umožní porozumět konkrétním jevům a chování, které spadá do předmětné problematiky studijního programu sociální patologie a prevence. Mezi současnými koncepcemi zaujímají nejdůležitější postavení definice normativní a teorie sociální reakce.

7. 1 Tradiční koncepce

Hodnocení sociální deviace z **pohledu absolutistického** je historicky nejstarší. Jeho základem je představa, že ve společnosti existují zcela jasná pravidla, která jsou zřejmá, srozumitelná a závazná pro všechny. To, co je deviací, není definováno právní normou, zvykem či jiným společenským pravidlem, ale skutečností, že něco je správné nebo ne. Vychází se z toho z toho, že určitá chování jsou deviantní vždy a všude, absolutistický pohled tedy vylučuje posuzování sociálních deviací v jejich sociálním kontextu.

Podle Antonína Komendy (1999) zde nejde o definování správného pomocí právních norem, zvyklostí, či jiných společenských pravidel, nýbrž o vědomí, že něco se dělat smí a něco naopak nesmí. Jde o objektivní skutečnost nezávislou na uměle vytvořených sociálně regulačních normách. Bůh, lidská přirozenost nebo nějaký další absolutní činitel, tak určují odpověď na to, co je deviantní a co ne.

Z morálního pohledu je deviace nemorální, asociální a obecně škodlivá. Určité jednání je (podobně jako z absolutistického hlediska) jako deviantní hodnoceno ve všech situacích a ve všech společnostech, protože signalizuje porušení obecně platných norem morálky. Podobně

jak absolutisté, i moralisté předpokládají, že ve společnosti existují dva typy lidí: morální nedevidanti a nemorální devianti (Komenda, 1999).

Medicínský pohled je přístup, který si své místo našel i v sociologii v rámci sociální patologie. Deviantní jednání je charakterizováno jako nemoc společnosti, jde produkt nesouladu mezi jednotlivými částmi systému. Je zde vedena analogie mezi lidským a společenským organismem. Pokud se ve společnosti rozšíří určité nežádoucí jevy (prostituce, kriminalita, sebevražednost), je to signál o špatném stavu společnosti, která potřebuje léčbu.

Podobně jako u absolutistického pohledu je zde problém spočívající v negativně vymezeném pojmu deviace. Nemoc společnosti totiž nelze chápat jinak, než jako něco škodlivého. Rozšíření určitých jevů jako prostituce, homosexualita signalizuje, že společnost je nemocná a je třeba ji léčit (Komenda, 1999).

Statistický pohled vnímá deviaci jako určité chování, které je atypické, které variuje kolem průměru nebo modu. Normou pro konkrétní chování je statistický průměr chování jedinců v dané společnosti.

Tento pohled, je opět dle Komendy (1999) prost omylů pohledů předcházejících, přesto však je rovněž chybný. Nebere v úvahu schopnosti lidí vybírat si své vlastní chování a ignoruje sociální kontext, v němž jsou deviace definovány nejmocnější skupinou, nezachycuje interpersonální reakce, společenské standardy či mínění veřejnosti a nebere do úvahy ani varianty přinucení ke konformitě.

Prostuduj, s. 18-19!

<https://books.google.cz/books?id=RT6pBAAQBAJ&pg=PA19&dq=%E2%80%A2%09Soci%C3%A1ln%C3%AD+dezorganizace&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjM6uGGs67RAhWFiS wKHXLM3MQ6AEIGTAA#v=onepage&q=%E2%80%A2%09Soci%C3%A1ln%C3%AD%20dezorganizace&f=false>

Z výše uvedeného je patrné, že z hlediska tradičního nazírání na sociální deviace neexistuje jednoznačně akceptovatelný pohled.

- objasnit tradiční a současné koncepce k definici a hodnocení sociálních deviací,
- prezentovat problematiku nálepkování, labelingu, resp. sekundární deviace,

7. 2 Současné koncepce vnímání a definování sociální deviace, normativní a reaktivní pojetí

Normativní koncepce chápe deviaci jako odchylku od sociální normy, která je uznávána většinou příslušníků dané sociální jednotky a jejíž dodržování je od všech jejích členů vyžadováno a vynucováno (E. Durkheim, T. Parsons, R. K. Merton). Reaktivní koncepce říká, že sociální deviace není inherentní vlastností daného chování, ale vlastnost přisuzovaná tomuto chování okolím (K. Erikson, J. Kitsuse). Vztah mezi oběma koncepcemi není protikladný, nýbrž komplementární, obě tedy existují vedle sebe a doplňují se (Komenda, 1999).

Normativní koncepce

Normativní/absolutistický přístup (objektivistické paradigma prostuduj s. 38! https://books.google.cz/books?id=6A5gAgAAQBAJ&pg=PA38&dq=objektivistick%C3%A9+paradigma&hl=cs&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=objektivistick%C3%A9%20paradigma&f=false) vymezující tzv. objektivní deviaci klade důraz na existenci sociálních norem, které plynou z konsensu ve společnosti (vznik: konec 19. století a, převažuje do 60. let 20. století).

Sociální deviací je konkrétní porušení norem dané kultury nebo subkultury příslušným aktérem. Normativisté chápou deviaci jako odchylku od norem obecné kultury, tedy od toho, co podle jejich mínění vytváří obecný souhlas a rozšířenou představu, že určité jednání je správné nebo špatné. Deviantem je ten, kdo normativní řád porušuje.

Deviantní chování je objektivní odchylka od norem, nepromítá se v něm sociologův pohled na danou situaci.

Autoři (výzkumníci), kteří pracují s tímto konceptem, chtějí zodpovědět otázky:

- kdo jsou ti, co porušují normy,
- proč porušují tyto normy (snaha o zjištění příčin deviantního chování, např. v rodině aj.).

Normativní pohled podceňuje úlohu nahodilých událostí či polehčujících okolností, které mohou posouzení daného jevu ovlivnit (např. překročením rychlosti poruší normu jak neukázněný řidič, tak i řidič vezoucí těhotnou ženu do nemocnice, tento případ však nebude na většinu působit deviantně). Problematické, ze strany normativní deviace, je i hodnocení intenzity porušení norem a stupně jejich škodlivosti. Pro normativisty není rozhodující reakce veřejnosti, ale to, zda došlo k porušení příslušné normy.

Reaktivní koncepce

Reaktivní/relativistický přístup (interpretativní, konstruktivistické paradigma, vznik: od 60. let 20. století, předchůdci už od 30. let) považuje za deviaci to, co je tak označeno ostatními, tj. je to chování či osoby, na které veřejnost reaguje jako na deviantní. Předmětem zájmu má být porozumění každodennímu životu. Relativistický proto, že vidí osoby nebo jejich chování jako deviantní pouze ve vztahu ke způsobu, jak na ně reagují ostatní jedinci dané společnosti. Deviace je subjektivní fenomén, který odráží pohled části společnosti, deviace tak vyrůstá ze společnosti a je jejím odrazem.

Podle reaktivní koncepce deviace není inherentní (bytostně daná) vlastnost určitých jedinců, projevů či vzorců chování, ale vlastností přisuzovanou těmto jedincům, projevům a vzorcům chování okolím. Deviace je chování, které je takto okolím **označkováno**. Aby bylo určité chování klasifikováno jako deviantní, musí být pozorovatelné a zároveň musí vyvolat odsouzení. **Deviantní chování je tak jednání, které musí být dané osobě připsáno.**

Součástí kontextu deviantního jednání je právě reakce, jejímž výsledkem je vznik sociální deviace. Příkladem reaktivistické koncepce sociální deviace je teorie **labellingu** – nálepkování a z ní plynoucí fenomén **sekundární deviace** (více 3. kapitola).

Vychází se z toho, že společnost je značně různorodá, bývá zdůrazňována různost vzorů chování lidí v moderních společnostech. Ve společnosti paralelně existují různé, často konfliktní zájmy – sociální konsenzus je něco, co je permanentně vyjednáváno, existující sociální uspořádání je vždy proměnlivý fenomén. **Nejde o popírání existence sociálních norem, ale o potřebu postihnout neustálé vytváření a přepracovávání vzorců chování lidí** (chování se nepoměřuje objektivním normativním rámcem, deviací je to, na čem se shodne převážná většina společnosti v daném čase).

V tomto konceptu se tedy přesouvá pozornost od samotného jedince vykazujícího deviantní chování, tedy např. od osobnosti prostitutky, k reakčním procesům, tedy k okolí, které ženu jako prostitutku označí (volně dle Hrčka, 2001). Podle této koncepce je deviace to, co je za deviaci označeno publikem (Urban, Dubský, 2008). Prostituční chování je vlastně přiřknutá vlastnost. To znamená, že odpověď na otázku „co je prostituční chování?“ je determinována tím, koho se zeptáme, dodává Munková (2001).

Co je tedy deviantní pak závisí na tom, kterého aktéra se ptáte (politiků, odborníků, laické veřejnosti aj.).

Aby mohlo nějaké jednání mobilizovat sociální reakce, tak se o něm musí ostatní členové skupiny nejprve dozvědět. Proto je v rámci *procesu* sociální deviace důležitý nejen ten, kdo

porušuje sociální normy, ale také nějaké *publikum*. Deviantní jednání je navíc nutné vždy posuzovat ve vztahu k nějakému konkrétnímu normativnímu systému. Jelikož jsou normativní systémy různých skupin vzájemně relativní, je potřeba analyzovat nejen vztah *deviant – publikum*, nýbrž *deviant – kontext – publikum*. Kontextem nemusí být pouze nějaký konkrétní normativní systém, nýbrž situace a okolnosti, které z deviantního jednání vytváří jednání deviantní.

Reaktivní koncepce tedy vychází ze dvou faktorů – z chování jedince a ze sociální reakce okolí na toto chování. Na základě těchto entit Becker rozlišuje čtyři typy chování (Hrčka, 2001, s. 41), které ilustruje následující tabulka:

Sociální REAKCE OKOLÍ na příslušné chování	Chování ve vztahu k NORMĚ	
	KONFORMNÍ	DEVIANTNÍ
Označení za KONFORMNÍ	konformita	<i>skrytá</i> deviace
Označení za DEVIANTNÍ	<i>falešné</i> označkování	zjevná deviace

Z tabulky vidíme, že reaktivní koncepce typologii chování obohacuje o dva typy – o skrytou deviaci a falešné označkování (Hrčka, 2001) a v těchto dvou typech dochází k rozporu mezi samotným chováním a sociální reakcí publika. Skrytá deviace vznikne tehdy, vykazuje-li např. žena prostituční chování, ale okolí ho tak neoznačuje (k této situaci může dojít v případě, že okolí ženy o jejím prostitučním chování neví). V situaci, kdy žena žádnou sociální normu neporušuje, ale publikum její chování označí za prostituční, mluvíme o falešném označkování (Hrčka, 2001). K tomu může dojít omylem, ale i záměrem publika (Šubrt, 2008).

Výstižný příklad uvádí Albert J. Reiss (in Urban, Dubský, Bajura, 2012, s. 62), který říká, že „*krást neznamená být zloděj; nekrást ještě neznamená, že jsme se vyhnuli nebezpečí, že za zloděje budeme pokládáni.*“

Lidská identita se v uvedeném pojetí vytváří v průběhu interakce s ostatními jedinci, v průběhu této interakce jsou jedincům přidělovány určité deviantní nálepky – z tohoto procesu vyjde jako deviant ten, kterému byla nálepka udělena úspěšně. Identita je objektivně definována jako umístění v určitém světě, dostat identitu znamená dostat přidělené určité místo ve světě (Berger-Luckmann, 1999).

Reakce okolí na jedincovo chování a výsledné označení sociální deviace je ovlivněno

mnoha faktory (Hrčka, s. 46 – 48):

- charakteristika deviantního jednání – typ, intenzita, trvání, závažnost, frekvence, viditelnost, atd.,
- charakteristika subjektu – fyzické, psychické, sociální vlastnosti,
- charakteristika reagujícího publika – zda na chování jedince reagují, formální/neformální agenti sociální kontroly, vztah publika k danému jednání, vztah publika k pachateli, vztah publika k odchýlkám v jednání obecně,
- charakteristika většinové společnosti – určující bude typ společnosti (zda je totalitní či demokratická), do jaké míry dané jednání ohrožuje mocenské postavení vládnoucích skupin, jaké jsou cíle společnosti, jaká je dynamika společnosti atd.,
- charakteristika situace, v níž se jednání projevuje – do jaké míry se může situace podílet na deviantním jednání, zda je brzdí nebo zda je facilituje.

Kromě vztahu mezi deviantním jednáním, publikem a kontextem se během studia deviantního jednání vynoří problém nerovné distribuce moci ve společnosti. Aspekt moci vstupuje do procesu sociální deviace jako velmi významná proměnná. Aspekt nerovné distribuce moci znamená, že ne všichni, kteří porušují stejná pravidla ve stejném kontextu, obdrží stejné sociální reakce / sankce.

Výzkumy ukazují, že skupiny reagují na deviantního člena ve dvou fázích:

- začleňovací,
- vylučovací.

V první fázi se snaží o intenzivní kontakty s deviantem, přesvědčují, vyhrožují, ponižují, zesměšňují ho s cílem uvést tak jeho chování do souladu s požadavky skupiny a udržet jej ve skupině. Pokud jejich aktivita není úspěšná, nastává druhá fáze. Nyní je deviant skupinou ignorován, je zbaven práv a povinností ve skupině, vzájemné kontakty jsou minimalizovány. Přestože malé skupiny mají s deviantním členem intenzivnější kontakt, tráví s ním více času než skupiny velké, mají překvapivě malou schopnost rozpoznat deviantní chování svého člena a pokud ho rozpoznají, pak často nedochází k jeho vyloučení, někdy deviantního člena dokonce chrání před rozpoznáním a označováním okolí. Každý se určitě setkal s rodinami, kde za zavřenými dveřmi dochází v úzkém kruhu k deviacím nejrůznějšího typu, ale před svým okolím by to nikdy žádný z členů takové rodiny nepřiznal.

Výzkum (spíše kvalitativní – prostuduj!

<https://books.google.cz/books?id=yI1EDQAAQBAJ&pg=PA170&dq=kvalitativn%C3%AD+v%C3%BDzkum+v+pedagogick%C3%BDch+v%C4%9Bd%C3%A1ch&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwig-pbPpa7RAhUL1hQKHbWbB-wQ6AEILzAC#v=onepage&q=kvalitativn%C3%AD%20v%C3%BDzkum%20v%20pedagogick%C3%BDch%20v%C4%9Bd%C3%A1ch&f=false>

je zaměřen jednak na analýzu sociálních procesů, ve kterých veřejnost deviaci definuje (popis povahy procesů interakce a významu deviací) a na analýzu reakce osob, které byly za deviantní označeny. Princip dedukce X princip indukce.

Blíže na např.

<https://books.google.cz/books?id=CyTEDQAAQBAJ&pg=PA74&dq=deduktivn%C3%AD+a+induktivn%C3%AD+p%C5%99%C3%ADstup&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwithefzqa7RAhVDVxQKHwygD-wQ6AEIJjAC#v=onepage&q=deduktivn%C3%AD%20a%20induktivn%C3%AD%20p%C5%99%C3%ADstup&f=false>

V těchto dvou hlavních skupinách teoretických konceptů se skrývají jednotlivé přístupy, které se pokoušejí podat vysvětlující odpověď na otázku, co je to sociální deviace a jakým způsobem dochází k jejímu vzniku (tedy k tomu, že některé chování, jednání ve společnosti je vnímáno jako sociálně deviantní a jiné nikoli). Oba přístupy dávají také možnost jak vysvětlit, že jevy, které se do sociálních deviací řadí, jsou proměnlivé **historicky i interkulturně**.

Komenda (1999, s. 48) se pokouší nalézt kompromis mezi těmito dvěma koncepcemi a jejich vzájemnou kombinací dochází k této definici sociální deviace: „*Sociální deviaci lze vymezit jako jednání nekonformní, které porušuje sociální normy dané společnosti a zároveň v daném sociálně-kulturním kontextu vyvolává negativní ohlas ze strany veřejnosti. Je to jednání, kterého se sice může dopustit kdokoli, kdykoliv a kdekoliv, pravděpodobnější však je, že se ho budou dopouštět pouze určití jedinci, a to v určitém prostředí.*“

Pro zájemce:

Symbolický X sociální význam deviace - v prvním případě se jedná o „deviantní kvalitu“ (Hrčka 2001), která je projevem deviace, a tím i mírou jejího odklonu od normy a v druhém případě sociální význam deviace představuje identifikaci a interpretaci deviace jejím okolím.

Pro zájemce:

7. 3 Historie vzniku zkoumání sociálních deviací

- od 70. let 19. století byli američtí sociologové konfrontováni s imigrací, migrací venkovského obyvatelstva do industrializujících se města, měnící se sociální a etnickou strukturou, změnami v ekonomických i náboženských institucích (masová imigrace z jižní a východní Evropy v letech 1886-1916 = 19 milionů imigrantů);
- hovořilo se o vysokém podílu přistěhovalců na kriminalitě, o alkoholismu, pohlavních chorobách, o duševních nemocech, což vyvolalo snahu definovat tyto skupiny populace jako defektní, závislé a delikventní a řešit je prakticky pomocí aplikované disciplíny, která měla povahu sociální práce (srov. Berger);
- první generace amerických sociologů pocházela převážně z protestantského prostředí, a proto deviantní fenomény porovnávali se svými hodnotami protestantské střední třídy... bojovat proti chudobě, kriminalitě a degradujícím podmínkám života v městských slumech považovali za morální závazek;
- důraz byl kladen ve směru Spencerovského biologismu, kdy cílem sociální patologie bylo hledání prostředků k odstranění sociální choroby a příčina problémů byla spatřována ve slabých a nedostatečně adaptovaných jedincích (individuálních patologiích);
- postupně byly pro vysvětlení sociálních jevů užity lidské zájmy (bohatství, vláda) tvořené lidskými přáními a tužbami;
- bylo zkoumáno ovlivnění jedinců prostřednictvím záměrných (sociální kontrolou) nezáměrných (zvyk, móda, veřejné mínění) vlivů ve snaze přizpůsobit chování jedince akceptovaným společenským vzorům;
- ve 20. letech minulého století se projevila snaha nahradit koncepty individuální patologie koncepty sociálního selhání v důsledku neadekvátní socializace těchto jedinců.

V posledních desetiletích došlo k některým dosti významným posunům i v pojetí deviantního chování. Tradiční pojetí, které soustřeďuje svou pozornost na osobnost devianta a na etiologii deviantního chování, tj. na hledání jeho sociálních korelací, tím sice není znehodnoceno, tím méně vyvráceno.

Novější koncepce však poukazují na některé další aspekty deviantního chování, a to z poněkud jiné perspektivy (viz 8. kapitola). Tyto teorie vznikly ovšem v podstatně odlišném sociálně kulturním kontextu (zejména v USA) státech), poukazují však na některé obecnější aspekty problému.

L. Wood (in Petrušek, Kapr, 1991; Mühpachr, 2006) zrekapituloval **vývoj názorů na deviantní chování v západním sociologickém a sociálně psychologickém myšlení** takto:

- Koncepce sociální patologie (1900-1935), které stojí na premise, že špatné podmínky produkují špatné lidi a obráceně, což víceméně znamená nekritickou akceptaci hodnotového řádu středních vrstev.
- Empiricismus (1925-1945), který aplikuje pozitivistickou metodologii, se soustřeďuje většinou pouze na deskripci výskytu deviantních jevů a jejich korelace s některými vybranými, zejména ekologickými faktory (chicagská škola), což znamená absenci teoretické interpretace a ústup od axiologického pohledu⁷ na problém.
- Individuální patologie (1930-1960), která akcentuje element individuální mentální poruchy.
- Strukturalismus (1945-), který sleduje vliv makrostrukturálních i mikrostrukturálních faktorů na vznik deviantního chování, prosazuje teorii konsensu, který je deviací narušen, přičemž opomíjí otázku, jak se deviant deviantem vlastně stává.
- Symbolický interakcionismus (1950-), který se naopak zabývá studiem deviantní kariéry, tj. tím, jak se individuum učí deviantní roli, přičemž však abstrahuje od makrostrukturálních determinant a devianta situuje do jakéhosi sociálního vakua.
- Naturalismus (1960-), reprezentovaný zejména etnometodologickými výzkumy etnografickou kriminologií, který se zabývá tím, jak se deviace formuje v každodenním životě.

⁷ Předmětem zkoumání *axiologie* jsou hodnoty mravní, estetické, kulturní, politické, ekonomické; uplatňuje se proto v sociologii, etice, estetice, kulturologii, politologii, ekonomii apod.

- Labellingová teorie (1965-), která klade důraz na proces identifikace osob jako deviantů a jejich reakcí na tuto nálepku (label).
- Konfliktní teorie (1968-), která odvozuje deviace přímočaře z třídního charakteru norem a třídního konfliktu.

Vysvětlování vzniku sociálně patologických jevů v první polovině minulého století vedly k hledání jejich příčin:

- a) dědičných či vrozených zkoumaných kriminální antropologií,
- b) rasových obsažených v genealogických studiích a zachycených teorií rasové nerovnosti,
- c) psychologických zaměřujících se na poruchy struktury osobnosti, extrémní psychické zátěže, nesoulad mezi id, ego a superego v psychoanalytickém pojetí aj.,
- d) v naučeném sociálním chování zachyceném teorií učení a teorií nápodoby,
- e) v sociálních faktorech, zvláště v patologické struktuře rodiny a jiných primárních skupin, vytváření specifických subkultur či kontrakultur, industrializaci, vlivu masových médií, vzniku společnosti blahobytu, koncentraci obyvatel ve velkoměstech aj. zachycené teorií nátlaku, zábran, diferenciální asociace aj.
- f) v rámci novodobé sociální patologie není za deviantní považováno jednání odchylovající se od normy, ale takové chování, které je za deviantní označeno (dle Beckerovy etiketizační teorie (viz dále), kdy deviace není kvalitou činu ale důsledkem sankcí skupiny uplatňovaných vůči jedinci) -- důležitá je proto orientace na situaci, v níž došlo k označení jedince za odlišného, patologického, deviantního, která způsobila stigma.

Jak je z uvedeného přehledu patrné, není hranice mezi jednotlivými přístupy jednoznačná. Z výčtu je však patrný posunu: **pozornost se obrací od osob, které porušily pravidla, k osobám, které pravidla tvoří a manipulují jimi, eventuálně od devianta a deviantního aktu k veřejnosti, která akt jako deviantní posuzuje.**

"...jde o snahu prokázat, že žádný akt sám osobě není "inherentně deviantní", ale že se deviantním stává ve složité interakci mezi normou, aktérem, aktem, tvůrcem a realizátorem práva a veřejnosti." (Kapr a kol. 1997, s. 18).

Tato změna perspektiv není ovšem nezdůvodněná a je třeba upozornit, že nejde – alespoň ve většině koncepcí – o obhajobu deviantů, ale spíše o prokázání, že žádný akt sám o sobě není inherentně deviantní, ale že se deviantním stává ve složité interakci mezi normou, aktérem, aktem, tvůrcem a realizátorem práva a veřejností.

Autorka studijní opory si v této části textu uvědomuje, že mnohé, zde použité termíny nebudou čtenářům zřejmě zcela jasné. Následující kapitoly však s uvedeným souvisí a problematiku ozřejmí.

7. 4 Deviantní kariéra

Víme již, že na jedince lze nahlížet jako na bio-psycho-sociální systém. Každý ze subsystémů jedinec vnímá určitým způsobem, určitým způsobem jej vyhodnocuje, dospívá tak k identitě subsystémů a celkového systému. Hovoří se o identitě biologické, psychické a sociální. Změna v jednom ze subsystémů navodí změnu v subsystémech ostatních, jakož i v celku.

V případě rozvoje deviantní kariéry je především sledován vztah mezi identitou psychickou a sociální. Proces přijímání deviantní role však může ovlivnit i **identita biologická**, např. pokud je jedinec nositelem jistých morfologických nebo percepčních zvláštností (např. malformace končetin, nedoslýchavost aj.). Deviace na biologické úrovni pak ovlivňuje následně podobu sociální a psychické identity.

Psychickou identitou rozumíme vidění sebe sama jako psychické kvality. Je odrazem procesu, v jakém si jedinec přičítá psychické vlastnosti a jak daný stav hodnotí.

Sociální identita je dána sociální příslušností jedince k rozličným sociálním skupinám, ve kterých přijímá jisté pozice a s tím související role (očekávané chování související s danou rolí).

Jestliže jedinec uskuteční příslušný deviantní akt, pak jeho sociální okolí může odpovědět příslušnou sociální reakcí, čímž okolí jedince označí za devianta. Sociální okolí tak jedinci přisoudí deviantní roli, očekává od něj, že se jako nositel deviantní role začne odpovídajícím způsobem chovat. Dokonce jej za přijetí role v budoucnu může i pozitivně sankcionovat, v případě odmítnutí přisouzené role má okolí k dispozici systém negativních sankcí. Vývoj deviantní kariéry však neprobíhá mechanicky, nelze očekávat, že odpovědí na každý deviantní akt bude přisouzení deviantní role. Pokud by se kupříkladu jednalo o jednorázový deviantní akt, kdy nedošlo k překročení významné sociální normy, pak tlak k přijetí deviantní role ze strany okolí nemusí být příliš silný a může odeznít po určitém čase. Dokonce existují případy ve společnosti, kdy může být porušena z pohledu společnosti velmi významná sociální norma,

objeví se však tendence jak ze strany agentů oficiální i neformálních kontroly spíše tlak opačný, tlak k normalizaci jedince.

Příkladem jsou agresivní ataky ze strany dětí směřující vůči vrstevníkům nebo dospělým, které jsou označovány příslušnými odborníky za poruchy chování a emocí vyskytující se v dětském věku. Jsou interpretovány jako reverzibilní potíže, které facilitací pozitivního vývoje odeznějí (tamtéž). Jiným příkladem jsou výrazné projevy neadekvátní strukturace osobnosti v dětském věku, které zpravidla ústí ve specifické poruchy osobnosti, je však zapovězeno o nich v tomto smyslu uvažovat, aby nedošlo k stigmatizaci jedince a tím i k následnému přijetí deviantní role.

Pokud se však jedná o opakované deviantní projevy nebo je porušena významná sociální norma, pak tlak k přijetí deviantní role ze strany sociálního okolí je v čase intenzivní. Tento tlak směřuje k redefinici jedincova (deviantova) sebepojetí (to je tvořeno biologickou, psychickou a sociální identitou).

Jakákoli významnější změna v sebepojetí však u jedince vyvolává úzkost, proto se takové změně intenzivně brání. K dispozici má řadu obranných mechanismů, kterými zpětnou vazbu ze strany okolí zpracovává tak, aby nemusel přijmout deviantní roli (brání se vzniku náhledu za odpovědnost, za deviantnost svého jednání). Úměrné odmítání této roli sociální tlak vzrůstá, zejména tehdy, dochází-li k dalšímu porušení existujících norem. Dokonce obrana proti přisouzení nálepky devianta může být interpretována jako další projev jedincovy deviance.

Obranné mechanismy užívá denně každý člověk. Zjednodušeně řečeno slouží k udržení uspokojivého sebeobrazu každého z nás. Dané procesy působí na nevědomé úrovni, uživatel těchto mechanismů si jich není vědom. Jestliže nakonec přijímá roli devianta, mění vlastní sebepojetí, integruje do něj fakt, že je deviantem, začíná se podle zastávané role chovat.

Jak již bylo řečeno, může být za takové přijetí deviantní role pozitivně sankcionován. Vedle jistých práv, totiž ztrácí i jisté povinnosti, které díky přijetí deviantní role nemusí vykonávat. Přijetí deviantní role výrazným způsobem ovlivňuje jeho status, postavení ve společnosti. Někdy jsou zpětně měněna a interpretována data v jeho anamnéze, aby byla v souladu s přidělenou rolí (spolužáci mediálně zvýrazněného delikventa si okamžitě vzpomenou, že ten měl v dětství velmi vyvinutou fyzickou sílu, tuto až adoroval, byl velmi soutěživý až egoistický atd.). Přijetí deviantní role je v některých ohledech ireverzibilní, většinou je velmi obtížné danou roli změnit a získat tak původní identitu.

Existují však i případy, kdy jedinec díky rigidním obranným mechanismům odmítá roli devianta, neidentifikuje se s danou rolí a je pak negativně sankcionován ze strany společnosti.

Jsou závislí např. na alkoholu, kteří na svou závislost nezískají náhled, příčiny svého excesivního pití budou setrvale nacházet mimo svou osobu. Stejně mechanismy lze sledovat u jedinců ve výkonu trestu odnětí svobody, u sexuálních deviantů a podobně.

Vývoj deviantní kariéry lze chápat jako dvousměrný proces, ve kterém se jedinec může pohybovat různou rychlostí a různými směry.

Vývoj k i od deviantní role ovlivňují následující faktory:

- sociální okolí aktéra (zda existuje shoda v sociálních reakcích jeho okolí, zda to jej jednoznačně hodnotí za devianta či nikoli),
- prostředí, ve kterém se pohybuje (zda se jedná o prostředí, které je typické pro deviantní jedince),
- užívání některých artefaktů typických pro deviantní nebo normální skupinu (takovými může být oblečení, doplňky, stejnokroj) a
- aktér samotný (emoční zralost, intelektové strategie, věk).

SHRNUTÍ

V rámci *normativní koncepce sociální deviace* je chování jedince posuzováno z hlediska norem, je-li v chování shledána **odchylka od normy**, chování je deviantní. **Sociální deviace je tedy vlastností, která je obsažena v chování. V reaktivním či relativistickém pojetí je sociální deviace** výsledkem reakce okolí na jednání člověka. Vztah k porušení normy je zkoumán až na druhém místě, prvotní je skutečnost, že určité chování člověka je jeho **okolím označeno za deviantní**. Deviace tedy nemůže být objektivně existující vlastností širšího sociálního celku, ale vždy se váže na konkrétní situaci tady a teď a na kontext, ve kterém se odehrává.

Normativisté považují za deviaci jak chování, které sice poruší normu, ale ze strany společnosti se nesetká s žádnou odezvou, tak i chování, ke kterému došlo v utajení a je známo pouze tomu, kdo překračuje danou normu. Oproti tomu zastánci reaktivní koncepce odvozují deviantní chování z aktuálních, konkrétních případů negativní reakce na určité chování, jedince nebo na určitý skutkový stav.

Aby mohlo být určité jednání vnímáno a vyhodnoceno jako deviantní, musí se odehrávat v nějakém kontextu (např. za deviantní není považováno vypítí piva s přáteli v restauraci, ale konzumace piva v probíhající protialkoholní léčbě je deviací. Dále např. obnažení se na veřejnosti je vyhodnoceno za deviantní jednání, ale obnažení se na naturistické pláži je konformní).

Důležité jsou však i charakteristiky společnosti, ve které se deviantní chování vyskytuje. O jaký typ společnosti jde, mocenské uspořádání, jaké zájmy, cíle, hodnoty a normy uznává její vládnoucí mocenská skupina, zda jde o společnost stagnující nebo dynamicky se vyvíjející.

OTÁZKY

- Objasněte tradiční koncepce sociálních deviací, uveďte příklady.
- Uveďte tzv. tradiční pohledy na sociální deviace a v čem se liší současný kulturně relativistický přístup?
- Jaké znáte současné koncepce, definice a hodnocení sociálních deviací?
- Uveďte základní faktory, které ovlivňují reakci okolí na deviantní chování jedince.
- Na příkladech prezentujte problematiku nálepkování, labelingu, resp. sekundární deviace.
- Jaké faktory ovlivňují deviantní roli jedince?

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Uveďte konkrétní příklady ke každému ze tří sociologických paradigmat sociologie deviantního chování. Ilustrujte, kam směřuje současná sociologie v chápání deviantního chování. Vše na 10 normostranách.

Pojmy a jména k zapamatování

Karel Marx

Émile Durkheim

Max Weber

deviantní kariéra

konsensualistické teorie

konfliktologické teorie

interpretativní teorie

normativní koncepce

reaktivní/relativistická koncepce

8 SOCIÁLNÍ DEVIACE VE FENOMENOLOGICKÉ SOCIOLOGII

(PRO ZÁJEMCE)

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- objasnit předmět fenomenologické sociologie,
- charakterizovat termín každodennost z hlediska sociologie,
- z pojetí intersubjektivit E. Husserla objasnit otázku, co je normální,
- vysvětlit příčiny neúspěšné socializace podle P. L. Bergara a T. Luckmanna,
- popsat zásadní myšlenky z vybraných děl M. Foucaulta,
- popsat zásadní myšlenky z vybraných děl E. Goffmana.

PRŮVODCE TEXTEM

Tato kapitola je určena především zájemcům o jeden z dalších pohledů na problematiku sociálních deviací ve společnosti, rozšiřuje informace z předchozích kapitol, zejména druhé kapitoly. Zajímavý pohled na předmětnou problematiku studijní opory totiž přináší i fenomenologie, která se zabývá deviací jako hrozbou dezorganizace – jako ztráty smyslu, který společnost svou existencí vytváří. Fenomenologie se zaměřuje především na analýzu konstrukce deviantních fenoménů.

8. 1 Sociologie každodennosti

Společnost je v podstatě chápána jako nositelka hodnot, jako určitý „hlídač“ řádu, který je obsažen nejen v její samotné organizaci, ale též ve vědomí každého jedince, v jeho pojetí společnosti.

Jestliže význam společnosti je dán lidmi, kteří v ní žijí, pak je společnost chápána jako soubor fenoménů vymezených od dezorganizace. Jakákoliv odchylka od tohoto pojetí, kterou lidé považují za deviaci (např. sebevražda, vražda, závislosti aj.) je považována za útok na stávající řád.

Dalším pojetím deviace, ve fenomenologickém přístupu, je deviace jako antiteze⁸ k známé rutinní⁹ morálce; vztah mezi ideologií a deviací a jejich vzájemném vlivu. Různé ideologie

⁸ Antiteze (z řec. anti-, proti a thesis, tvrzení) je tvrzení nebo pojem, který je v přímém rozporu nebo přesným protikladem s jiným tvrzením nebo pojmem.

⁹ Rutinní - dovednost daná dlouhou zkušeností.

(nebo i víra) si tak vytváří „vlastní“ devianty a jejich definování záleží na tom, jak je „silná“ společnost.

Silné společnosti prezentují devianty jako určité „outsidery“, slabé společnosti vnímají nebezpečí uvnitř skupiny. Řád společnosti a morální hranice tedy závisí na tom, co společnost ohrožuje.

Alfred SCHÜTZ (1899-1959) je považován za zakladatele fenomenologické sociologie, jenž zkoumá všední aktivity každodenního života.

Co to vlastně každodennost je? Co je všední den? Ve Velkém sociologickém slovníku je definován: „...jako úhrn všedních, pravidelně se opakujících, a proto předvídatelných lidských činností... „. (Maříková a kol., s. 486).

Existuje řada pohledů na každodennost – někdo je v každodennosti (pro někoho „fádnosti“) spokojen, necítí potřebu nějakým způsobem vybočovat někdo. Druzí – „devianti“ (?) chtějí něco jiného, chtějí se vymanit, neodpovídají tomu co je všeobecně přijímané.

Každodenní život se netýká pouze soukromí jedinců, ale odehrává i ve veřejném životě každého z nás. Náš každodenní život však velmi ovlivňují, resp. organizují sociální instituce (školy, lékaři, policie apod.).

Sociologie každodennosti se jako věda zabývá právě zkoumáním těch všedních konkrétních lidských aktivit, které se utvářejí v každodenních lidských sociálních interakcích (Maříková a kol., s. 1022).

Problematika každodennosti tak spadá do vědních disciplín - sociologie, psychologie, antropologie nebo filosofie.

Pro zájemce:

<https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Ka%C5%BEdodennost>

<https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Fenomenologie>

8. 2 Intersubjektivita a norma normálního (E. Husserl)

Zakladatel fenomenologické filozofie Edmund HUSSERL (1859-1938), německý filosof, moravský rodák, pojímá normalitu (a proto také odchylky od normality) v rámci své koncepce subjektivity a intersubjektivit.

Člověk vytváří *subjektivitu* vlastního já a ta je pro něj základem orientace ve světě. Subjektivita je nositelem způsobilosti vidět, rozlišovat, rozumět a je tvořena se ze tří vrstev:

1. z vědomí vlastního těla, tělesnosti,

2. z duševního já, které představuje vědomí vlastního já a tvoří jádro identity prožívání, což zakládá možnost se k sobě opakovaně vracet. Vědomí já není neměnný útvar vytržený z času, ale utváří se dynamicky v rámci vnitřního vědomí času,
3. z duchovně personálního života, tzv. osobní identity, která se projevuje charakteristickými postoji ke světu, k životu i k sobě samému. Osobní identita zahrnuje hodnotící kritéria i osobní preference.

Utváření subjektivity se odehrává přítomnosti druhých, jejichž existenci subjekt v průběhu budování subjektivity vlastního já objevuje. Objevuje se intersubjektivita, kterou můžeme chápat jako vztahy mezi subjekty daného společenství a která přináší subjektivě pojetí toho, co platí nejenom pro ni, ale také pro „všechny“ a pro „každého“.

Ze svého pojetí intersubjektivit Husserl zkoumá otázku, **co je normální**. Normální je to, co je platné pro každého, přičemž pod pojmem „každý člověk“ je třeba chápat, že se jedná o „normálního člověka“. „Normální“ zároveň znamená „zralý a dospělý“ člověk. Normální je to, co konkrétní společenství považuje za normální, obvyklé, očekávané, žádoucí, tedy to, co se neodchyluje od norem chování a průběhů událostí, které konkrétní společenství chápe jako závazné. Tyto normy nemusí být subjektem přímo uvědomovány, tematizovány a promyšleny. Vzhledem k tomu, že Husserl chápe intersubjektivitu a konkrétní společenství jako neustálý proces v dějinném průběhu, tak i norma normalnosti (zralosti a dospělosti) se v průběhu historického času mění.

V běžné řeči existují tři významové okruhy normálního a nenormálního:

1. významy - obvyklé, všední, samozřejmé, očekávané; označení „nenormální“ nese významy opačné - neobvyklé, nevšední, nesamozřejmé, neočekávané, překvapivé,
2. významy - přirozené, zdravé, nevyvolávající odpor, přijímané s niterným souhlasem; označení „nenormální“ nese významy - nepřirozené, nezdravé, úchylné, odpudivé a vzbuzující odmítavé reakce,
3. významy - důvěrně známé a obvyklé, domácí, zakládající pocit smíru a bezpečí; označení „nenormální“ nese významy - cizí, rozdílný a odlišný, vše, co ohrožuje a zneklidňuje.

Pro Husserla **není normalita něčím předem daným a neměnným**, protože soudí, že pojetí normality se utváří na základě souhlasných životních zkušeností ve vzájemném styku a společenské praxi. Normální je to, co je srozumitelné každému a platí pro každého, přičemž pojem „každý“ znamená, dospělý a zralý, za sebe odpovědný jedinec. Lidé se však v tom, co chápou jako normální, mohou lišit a lišit se mohou i v názorech na to, o jak důležité určité odchylky od normality se jedná.

Každé společenství si vypracovává (samovolně) představy o tom, co je a není normální, přičemž na prosazování těchto představ více či méně trvá. Společenství klade na své příslušníky určité nároky a očekávání, na druhé straně i jednotlivci vystupují se svými požadavky vůči společenství. Jedná se tedy o *dvoustranné očekávání*: společenství očekává něco od svých členů, členové společenství zase něco očekávají od svého společenství. Právě tato oboustranná očekávání vymezují rámec normálního a nenormálního.

K nejvýznamnější činnosti společenství patří výchova a socializace. Ta má dvě základní funkce:

1. zapojit nového člena do daného společenství,
2. za druhé aktualizovat a obnovovat sdílené představy členů společnosti o normálním způsobu života.

Proces rozlišování toho, co je a co není normální, s sebou nese řadu obtíží. Při tomto rozhodování totiž hraje roli např. autorita, která může druhým své pojetí normality vnutit, přičemž autoritou může být tyran – jednatel, nebo většina, která vnucuje své pojetí menšině. Tyto a mnohé další obtíže samozřejmě mohou nastat, avšak přesto je proces rozlišování normálního a nenormálního pro každou společnost nezbytný. Rozlišování mezi normálním a nenormálním je procesem, nikoliv jednoznačně jednou provždy stanovenou hranicí.

Lze říci, že přestože Husserl tematizuje jednotlivce s vytvářeným vědomím vlastního já, s jeho duchovní dimenzí, jednotlivce nadaného svobodnou vůlí rozhodovat se a činit, nepředstavuje si, že jednatel může cokoliv, ani to, že všechno je možné. Vždy existuje dvoustranné očekávání (společnost – jednatel), které vytváří rámec pro rozlišování normálního a nenormálního (blíže k tomu viz Mokrejš 2002).

8. 3 Deviace jako problém pro legitimizaci světa (P. L. Berger a T. Luckmann)

Peter Ludwig BERGER (1929 – 2017) a Thomas LUCKMANN (1927-2016) ¹⁰ považují deviantní jednání a deviantní identitu jako důsledek neúspěšné socializace. Neúspěšná socializace, podle uvedených autorů, může mít tři příčiny:

1. jsou zprostředkovávány *různé verze světa*,
2. jsou zprostředkovávány *různé světy*,
3. objevily se *rozpory mezi primární a sekundární socializací*.

¹⁰ Představitelé sociálního konstruktivismu, který vychází z předpokladu, že významy věcem kolem nás dávají lidé ve společnosti. Tyto významy nejsou významy věcí, ale vycházejí z toho, jak je lidé pojmenují; liší se v čase a nejsou stabilní.

Ad 1) *Různé verze světa*

Ve společnosti se složitou dělbou práce a se složitou distribucí vědění, může docházet k tomu, že jednatel je pod vlivem odlišných – různorodých tzv. **významných druhých**, kteří mají jeho socializaci na starosti. Důsledkem uvedeného je skutečnost, že *různí významní druzí* mu zprostředkovávají *různé verze sociální reality*. Různé verze sociální reality nemusí být na závalu, problém však nastane v situaci, kdy odlišné verze reality mezi sebou soupeří, protože tím je dítěti umožněna volba mezi odlišnými verzemi reality. Např. dítě se velmi brzy naučí, že je normální, že existuje mužská a ženská verze reality, tuto zkušenost bez problémů jako normální internalizuje. Dítě však může učinit, z různých důvodů, nesprávnou volbu, např. chlapec internalizuje „nepatřičné“ prvky ženského světa, což se může projevat jeho „zženštilostí“, tedy nenormálností. Každá společnost má však svoje postupy, jak na takové „nenormální“ případy působit. Podle Bergera a Luckmanna se však v moderní společnosti (se složitou distribucí vědění) se možnost neúspěšné socializace zvyšuje.

Ad 2) *Různé světy*

Čím odlišnější verze reality různí významní druzí dítěti předávají, tím neúspěšnější socializace bude. Např. pokud dítě kromě rodičů vychovává chůva z odlišné etnické skupiny nebo sociální třídy, může dítěti zprostředkovávat svět porobené rasy nebo proletariátu. Volba, která se tu potenciálně dítěti nabízí, je více vyhraněná a týká se už přímo *odlišných světů*, nikoliv jen odlišných verzí téhož světa. V tomto případě může dojít k vytvoření *skrývané identity*, tedy asymetrie mezi životem na veřejnosti a životem v soukromí.

Neúspěšná socializace tedy v sobě nese *možnost individuální volby* mezi odlišnými realitami a identitami a otevírá otázku - „Kdo vlastně jsem?“. Tak se na scéně objevuje „individualista“, jako zvláštní společenský typ, který má schopnost pohybovat se mezi několika dostupnými světy.

Ad 3) *Rozpory mezi primární a sekundární socializací*

K této situaci dochází, pokud se při sekundární socializaci vyskytnou subjektivní možnosti volby mezi alternativními realitami a identitami, tzn., že, jednatel může ztratit identifikaci s tím, kam „správně patří“, tedy jaké místo v sociální struktuře má správně zaujmout. Pokud mu sociální struktura znemožňuje uskutečnění jeho subjektivní alternativní volby „správného“ místa, subjektivně zvolená identita se stává „vysněnou“ identitou, kterou však jednatel chápe jako svou skutečnou identitu. Nastává tak rozpor mezi identitou jednatelci objektivně přisouzenou (v primární socializaci) a identitou jedincem „vysněnou“, kterou chápe jako

skutečnou identitu. Pokud se tento jev rozšíří, pak dochází k napětí a neklidu v sociální struktuře, což může vést k ohrožení reality považované za danou.

Deviace jako problém pro legitimizaci světa

Neúspěšně socializovaní jedinci mohou začít představovat problém pro legitimizaci světa (nové generace si nepamatují důvody vzniku té které instituce), která se dle fenomenologů děje jeho symbolizací, neboť legitimizace znamená svět vysvětlit a ospravedlnit ho. Jde o to, aby vytvořený svět byl nejenom objektivní, tedy všem dostupný, ale také subjektivně věrohodný. Legitimizace skrze udržování symbolického světa je tak základním procesem, kterým se dle fenomenologů udržuje sociální realita. Je tomu tak proto, že vytvořený svět je třeba předávat dalším generacím a k tomu je nezbytně nutné, aby byl věrohodný a srozumitelný a aby poskytoval základní odpovědi na otázky „proč je to právě takto a ne jinak“, „proč je správné činit toto a nikoliv něco jiného“ apod. Z výše uvedeného je zřejmé, že neúspěšně socializovaní jedinci nejsou se světem, který je jim předáván ztotožnění a mohou začít zastávat odlišné verze symbolického světa. Takoví jedinci se mohou stát nositeli alternativní definice reality a začít vytvářet „kacířské skupiny“. Tyto skupiny představují hrozbu nejen pro symbolický svět, ale také pro společenskou praxi, neboť mohou začít otevřeně bojovat pro oficiální definici reality.

Společnost má však vytvořeny mechanismy, kterými s „kacířskými skupinami“ bojuje. Jedním z těchto mechanismů je *terapie*. Za pomoci terapie se společnost snaží, aby devianti zůstali uvnitř institucionalizovaných definic reality, tedy pokouší se zabránit deviantům daný symbolický svět opustit. Terapie zde tedy slouží jako zvláštní forma sociální kontroly (ať už se jedná o psychoterapii, psychoanalýzu, pastorační činnost, poradenské programy osobního oddělení v podniku apod.). Tím, že si společnost vytvoří pojmový aparát, kterým deviace vysvětluje (teorie deviace, jejich diagnostika a terapie), udržuje deviacemi ohroženou realitu. Cílem je zahrnout deviantní pojetí do vlastního symbolického světa a tak ho jednou provždy zlikvidovat (Berger, Luckmann, 1999).

8. 4 M. Foulcault a jeho pojetí řešení deviace

K problému *historického vývoje řešení deviantního chování ve společnosti* viz např. francouzský filozof a historik *Michel FOUCAULT* (1926-1984), který v knize *Dějiny šílenství* (1961, česky 2003) tvrdí, že šílenství není přírodním faktem, ale faktem kulturním. Šílenství je chování „jiného druhu“, řeč „jiného druhu“, které je však vždy v určité společnosti jako „jiné“ definováno. Proto nemůžeme o dějinách šílenství pojednat bez dějin kultur, které šílenství tímto slovem označují a jako takové je pronásledují.

Od středověku až po moderní dobu bylo šílenství a rozum přísně a jasně oddělováno. To se projevuje v tom, že všichni, kdo se odlišovali, byli vyhoštěni ze společnosti a internováni (např. v nemocnicích), aby nenarušovali veřejný pořádek. V moderní době se však *šílenství stalo předmětem vědy* (např. psychologie, psychiatrie), což způsobilo, že šílenství se stalo předmětem rozumového zkoumání a šílenec předmětem léčby.

Mezi další významnou práci M. Foucaulta patří kniha *Dohlížet a trestat* (1975, česky 2000). Na příkladu vývoje trestních institucí analyzuje tzv. mikrofyziku moci. Moc je, podle Foucaulta, „způsob jednání, jímž jedni působí na druhé“. Odlišuje vztahy násilí od mocenských vztahů, které nejsou v jeho pojetí totožné. Moc souvisí s *vládnutím*. Nejde však o souvislosti s politickými strukturami, ale o to, jak řídit chování jednotlivců či skupin. Jedná se o dohled nad společnostmi, který není vykonáván centrálně, ale rozptýleně prostřednictvím medicíny, vzdělávání, sociální politiky apod.

Vrcholem Foucaultova díla jsou nedokončené *Dějiny sexuality*. Z plánovaných šesti svazků vyšly tři – *Vůle k vědění* (1976, česky 1999); *Užívání slasti* (1984, česky 2003) a *Péče o sebe* (1984, česky 2003). [Foucault](#) zdůrazňuje, že ještě na konci [17. století](#) existovala značná sexuální otevřenost, tolerance a až křesťanská pastorec učinila ze sexu jakousi „znepokojivou záhadu“ a moderní společnosti připisují sexu hodnotu tajemství. V knihách je analyzována sexualita jako jedinečná forma zkušenosti, která se stává předmětem vědění, vznikajícího na průsečíku medicíny, politiky, ekonomie a filosofie.

8. 5 Deviace jako stigma (E. Goffman)

Další typ sociální deviace představuje v rámci fenomenologické sociologie **stigma**. Proces stigmatizace a pojem stigma je spojen s americkým sociologem *Ervingem GOFFMANEM* (1922 – 1982). Podle Goffmana stigmatizace znamená apriorní negativní hodnocení identity člověka. Tomuto tématu se široce věnoval a napsal o něm i knihu [Stigma](#) (1963, česky 2003). Podle Goffmana (2003) je stigma jev, kde je jedinec s určitou vlastností (která je odsouditelná společností, ve které se nachází) odsouzen na základě této vlastnosti. Stigma je proces, kdy reakce ostatních naruší normální [identitu](#) jedince.

Procesem stigmatizace se snažíme ospravedlnit své nepřátelství vůči jinému člověku v interakci, které má svůj zdroj (Goffman, 2003):

- ve fyzických odlišnostech stigmatizovaného jedince (vyplývají z biologické, tělesné části jeho identity),
- v charakterových slabostech stigmatizovaného jedince vyplývajících z psychické části jeho identity, které se týkají duševních chorob, sebevraždy, apod.,

- v rasové, národnostní nebo náboženské odlišnosti, a vyplývá tedy ze sociální části jeho identity – ze sociální struktury, ve které byl jedinec socializován.

Goffman předpokládal svět jako divadlo (dílo *Všichni hrajeme divadlo*, 1959, česky 1999), společnost není jednolitém celkem; kontext, ve kterém jednáme je pouze malý výsek, v němž se nalzáme. Na rozdíl od svých předchůdců se zaměřuje na zkoumání rolí a na to jak je ztvárňujeme. Základním pojmem, se kterým Goffman pracoval, je **rámec** (přírodní a sociální). Jde o pohledy na určitou událost a její výklad, který není ovlivněn předem danými výklady. Přírodní rámce jsou ovlivněny jen fyzikálními faktory. Sociální rámce jsou ovlivněny společenskými normami, které se člověk snaží řídit. Jejich použití v praxi je individuální a záleží, jak ho daný jedinec chápe.

Jako jeden z prvních autorů v textu "Asylums" (1961) popisuje „institucionalizaci“ jako odpověď pacientů na byrokratické struktury a umrtvující procesy totální instituce, jako jsou nemocnice, blázince, věznice, koncentrační tábory.

SHRNUTÍ

Životní svět je světem každodennosti. Svět se nám jeví jako daný a předem organizovaný - lidé berou každodenní věci jako dané, nepřemýšlejí o tom, že by je druzí mohli vidět jinak – to je jejich přirozený postoj. „Běžný“ sociální aktér se od fenomenologického sociologa však liší tím, že ho daná uspořádanost světa nijak neudivuje, ale naopak sociologové připisují lidskému světu **významy**. Podstatným rysem uvedeného je fakt, že je vystaven na významech, které běžní aktéři připisují věcem a událostem v procesu interakce.

Podstatou fenomenologie (velmi obecně řečeno) je přesvědčení, že filosofické poznání spočívá v deskripci „fenoménů“, tj. věcí samých.

Na fenomén každodennosti se můžeme dívat ze dvou úhlů pohledů – můžeme se seznamovat s každodenností jednotlivce nebo se můžeme na každodennost dívat v kontextu celé společnosti.

Sociologie jako **věda o každodennosti**. Zdůrazňuje roli individuálního aktéra, všední, každodenní život, který je svrchovanou realitou. V každodenní interakci si lidé sociální svět nejen objasňují, ale v permanentní komunikaci s ostatními i spoluvytvářejí, konstruují.

Významní představitelé (většina teorií vznikla v USA) - Peter Ludwig Berger, Harold Garfinkel, Erving Goffman, E. Husserl, Thomas Luckmann, Alfred Schütz.

Podle E. Husserla normální a nenormální je nutno posuzovat vždy ve vztahu ke konkrétnímu společenství v určitém historickém a kulturním kontextu.

Podle P. L. Bergera a T. Luckmanna lze deviantní jednání a deviantní identitu chápat jako důsledek neúspěšné socializace. V jejich verzi fenomenologické sociologie tedy devianti a deviantní skupiny představují hrozbu pro sociální realitu a sociální řád, neboť narušují neproblematičnost světa.

M. Foucault v podstatě zpochybňuje vědecký status psychiatrie a psychologie, ukazuje, že jsou mocenským nástrojem společnosti, která „třídí“ lidi na „normální“ a „šílené“, a šílené se snaží napravit.

Goffmanova sociologická koncepce stigmatu je jednou z nejznámějších, vychází z předpokladu, že si během socializačního procesu osvojujeme určitý názorový pohled na to, co je v naší společnosti běžné a přirozené. A je to právě sociální prostředí, které ustavuje různé kategorie osob a my, bez větších problémů, chápeme hlediska této kategorizace i to, jakými atributy by měli zástupci té či oné skupiny disponovat.

OTÁZKY

- Co je předmětem fenomenologické sociologie?
- Jak lze charakterizovat každodennost z hlediska sociologie.
- Co je a není normální v pojetí intersubjektivní E. Husserla?
- Jaké znáte příčiny neúspěšné socializace podle P. L. Bergera a T. Luckmanna?
Aplikujte na konkrétních příkladech.
- Pokuste se objasnit moci dle M. Foucaulta.
- Proč hrajeme různé role? Co je to [totální instituce](#)? Objasněte dle E. Goffmana.

KORESPONDENČNÍ ÚKOL

Popište (4 normostrany) zásadní myšlenky z vámi vybraného a přečteného díla E. Goffmana nebo M. Foucaulta.

POJMY K ZAPAMATOVÁNÍ

fenomenologie

každodennost

identita

institucionalizace

intersubjektivita

socializace

společnost

stigma

významní druzí

9 Sociálně patologická problematika v dílech významných českých sociologů

CÍLE

Po prostudování této kapitoly byste měli být schopni:

- vyjmenovat významné osobnosti české sociologie 20. století, kteří se zabývali problematikou sociální patologie,
- uvést některá díla, ve kterých je zachycena předmětná problematika,
- objasnit pojetí sociální patologie dle I. A. Bláhy,
- charakterizovat ohniska, příčiny vzniku sociální patologie a pokusit se o aplikaci na současné jevy v naší společnosti.

PRŮVODCE STUDIEM

Záměrem první subkapitoly je seznámit Vás, studenty – zájemce, s českými sociology, kteří se v té či oné míře zabývali sociálně patologickými jevy. Předložené informace mohou někoho z vás přivést k zamyšlení, zda může být na zpracování uvedených témat vybraných sociologů i dnes něco podnětného a současného. A ti z vás, kteří se s některými pracemi uvedených sociologů seznámíte, si jistě zodpovíte otázku, proč se zabývat klasiky i v sociologii a jakým způsobem to přispívá k rozvoji oboru.

Druhá subkapitola této kapitoly je věnována pojetí sociální patologie Inocence Arnošta Bláhy, který se se sice přímo nezabýval teoretickým zakotvením sociální patologie, ale v díle *Sociologie* z roku 1968 (vydáno po smrti I. A. Bláhy) je zachycena analýza ohnisek (příčin) vzniku sociálně patologických jevů, které je možno, dle mého názoru, aplikovat i v současné době. Pojetí sociální patologie I. A. Bláhy není v sociologické literatuře téměř zmiňováno a zhodnocení svého pohledu se zatím nedočkal.

9. 1 Sociálně patologická problematika v dílech českých sociologů 20. století

Masaryk Tomáš Garrigue (1850 - 1937)

Význam Masaryka pro československou sociologii bývá mnohdy zanedbáván vinou mnohostrannosti jeho badatelského úsilí a politické činnosti. Měl rozhodující podíl na zvědečtění československé sociologie, bývá označován za jejího zakladatele. Byl profesorem

filozofie na české univerzitě v Praze. V rámci sociologie reagoval především na naléhavé problémy doby. Stal se vzorem pro většinu našich významných sociologů v 1. pol. 20. stol., např. pro Foustku, Bláhu, Chalupného.

Z mnoha prací a studií uvádím alespoň ty, které se týkají sociálně patologických otázek: *Otázka sociální* (1898), *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty* (1881), *Moderní člověk a náboženství* (1896/7), *Mravní názory* (1923), *O alkoholismu* (1906) či *O etice a alkoholismu* (1912).

Foustka Břetislav (1862-1947)

Byl přímým nástupcem Masaryka na Karlově univerzitě, vycházel z jeho kritického realismu a humanitní filozofie. Vybuďoval první sociologický seminář v Československu. Stal se prvním předsedou Masarykovy sociologické společnosti (1925 - 1930). Založil sekci sociální patologie – první sociologický seminář v ČSR.

Patřil k představitelům abstinentního hnutí. Věnoval se problémům demokracie, ochraně dítěte a sociální patologie. Svými překlady sociologických děl přispěl k rozšíření povědomí o vývoji ve světové sociologii.

Sociálně patologická problematika je zastoupena v následujících dílech: *Slabí v lidské společnosti* (1904), *Péče o dítě* (1915), *Chorobný alkoholismus jako jev sociálně patologický* (1935), *Alkoholism a tělesná výkonnost národa* (1922), *Alkoholism a ideály národa* (1922).

Beneš Edvard (1884 - 1948)

Masaryk byl Benešovým učitelem nejen v politice, ale i v oblasti sociologie. Beneš působil jako profesor sociologie na Univerzitě Karlově. Byl členem Sociálního ústavu. Nevěnoval se příliš abstraktním sociologickým teoriím, v centru jeho pozornosti stály konkrétní a praktické problémy. Z jeho díla je možno uvést např.: *Světovou válku a naši revoluci* (1927), *Otázku národnostní* (1909), alkoholismu je věnována kniha *Problém alkoholové výroby* (1915).

Bláha Arnošt Inocenc (1879 - 1960)

Bláha je dalším Masarykovým žákem. Stejně jako Masaryk zastával stanovisko kritického realismu. Kromě vlivu Masaryka poznamenalo jeho sociologické myšlení setkání s francouzskými pozitivisty, zvláště s Durkheimem, během jeho studijního pobytu v Paříži. Stal se řádným profesorem sociologie na Masarykově univerzitě v Brně a stál v čele tzv. Brněnské sociologické školy, v níž organizoval řadu sociologických výzkumů. Spoluzakládal Masarykovu sociologickou společnost (1925), vydával spolu s Chalupným a J. L. Fischerem Sociologickou revue, vycházející v letech 1930 - 1940 a 1946 - 1949, byl předsedou

Sociologické knihovny (1925). Stejně jako v období války mu bylo znemožněno veřejné sociologické působení i po roce 1949, kdy byl poslán do penze. K jeho sociologickým pracím patří: Sociologie dělníka a sedláka (1925), Sociologie inteligence (1937).

Sociálně patologickou tematikou se pak zabývají: *Dnešní krise rodinného života* (1933) *Sociologie dětství* (1927).

Zwicker Bruno (1907 - 1944)

Byl žákem Bláhy. Pracoval jako asistent Sociologického semináře Filosofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Účastnil se vydávání Sociologické revue od jejího založení až do r. 1939, stal se členem Masarykovy sociologické společnosti. Zabýval se mimo jiné také problematikou nezaměstnanosti v článku *K sociologii nezaměstnanosti* (1934, 1935). Zemřel v koncentračním táboře Osvětim.

Chalupný Emanuel (1879 - 1958)

Patřil rovněž mezi Masarykovy žáky. Působil jako mimořádný profesor sociologie na Masarykově univerzitě v Brně a jako profesor sociologie na Svobodné škole politických nauk v Praze. Řadí se mezi pozitivisticky orientované sociology zastávající pozici sociologického realismu. Jeho význam pro českou sociologii spočívá především v tom, že vytvořil první systematickou sociologii. Kromě pětidílné Sociologie I- V (vydaná postupně v letech 1916 - 1935) napsal např. *Systém sociologie v náčrtku* (1928), *Sociologie a filosofie práva a mravnosti* (1929) a řadu prací vztahujících se k problému národa a k národní československé filozofii.

Sociálně patologická problematika se objevuje v přednášce *O otázce populační a reformě trestního práva* (1929), v článku *Reforma trestního práva s hlediska sociologického* (1931) a v *Otázce pohlavní s hlediska sociologického* (1937). Neopominutelná je také jeho již zmiňovaná činnost v časopisu Sociologická revue, který redigoval společně s Bláhou.

Šíma Jiří Jaroslav (1914 - 1955)

Zabýval se problematikou přistěhovalců, sociologií výchovnou, náboženskou a mravní. Je autorem knih *Sociologie výchovy* (1938), *Sexuální revoluce?* (1933) či *Pohlaví a společnost* (1940).

Reyl František (1865-1935)

Spolu s Vaškem bývá zařazován do tzv. katolické sociologie, které bývala vyčítána malá míra vědeckosti. Působil jako profesor křesťanské sociologie v bohosloveckém semináři v Hradci Králové. Mezi jeho práce věnované sociálně patologické problematice patří *Úkoly sociální politiky* (1909) a *Sebevraždy studentů* (1904).

Vašek Bedřich (1882 - 1959)

Byl nejvýraznějším představitelem tzv. transcendentálního idealismu. Stal se profesorem křesťanské sociologie na teologické fakultě v Olomouci. K jeho dílům patří *Rodina dvacátého století*, *Z problému dnešní společnosti*, *Křesťanská sociologie* (1929 - 1931), *Rukověť křesťanské sociologie*, *Cesty k sociální spravedlnosti* (1931), *Doba úzkosti a varu* (1936), *Morálka mezinárodního života* (1948).

Krejčí František (1856 - 1934)

Činnost Krejčího se týkala především oblasti psychologie a filosofie, byl profesorem těchto oborů na Univerzitě Karlově v Praze. Rozpětím svého díla však zasáhl i do sociálně patologické problematiky, a to v knize *Positivní etika jakožto mravouka na základě přirozeném* (1922).

Česká sociologie nepatří v rámci světové sociologie mezi nejvýznamnější. Po druhé světové válce byla sociologie označena za „buržoazní pavědu“ a nebyla v ČSR rozvíjena. Podrobnosti k jednotlivým osobnostem lze nalézt ve *Slovníku českých filosofů*, který redigoval Jiří Gabriel (1998).

Po roce 1989 se začíná situace měnit a sociálně patologickým jevům začíná být věnována pozornost v rovině teoretické, kdy jsou vydávány publikace k předmětné problematice, ale začíná se přednášet jako vědní disciplína a dokonce vzniká studijní obor.

9. 2 I. A. Bláha a jeho pojetí sociální patologie

Inocenc Arnošta BLÁHA (1879 – 1960) patří k nejvýznamnějším českým sociologickým klasikům a zakladatelům sociologie v Československu. K rozvoji oboru přispěl např. zkoumáním města jako sociálního jevu, zpracováním problematiky inteligence, problémem dělnictva, venkova, rodiny, socializace a dalších. I. A. Bláha rovněž organizoval a vedl výzkumné týmy. V počátcích byla jeho tvorba orientována na Emila Durkheima, u něhož studoval v Paříži. Bláha byl rovněž i Masarykovým žákem.

Sociální patologie je, podle Bláhy, jednak souborné pojmenování jevů, které působí v sociálních útvarech disfunkčně a škodlivě, jednak speciální odvětví sociologie, které zkoumá poruchy sociálních procesů a sociálních institucí. Sociální patologie se však podle Bláhy

nezabývá studiem jevů individuálně defektních, jako je slepost, hluchost, tělesné abnormality, které někdy do této disciplíny bývají řazeny.

Do oblasti dětské patologie Bláha zařazuje poruch, které jsou vyvolány sociálním prostředím, a to zejména dětské nemoci, kriminalitu, sebevražednost a dětskou práci. Dětskou patologii, podle Bláhy nelze vysvětlit jen jednou příčinou, protože determinující příčiny a impulzy, které pramení z prostředí, mohou být zcela různé. Na dětské patologii se mimo jiné podílí i nevyhovující bytové podmínky, unavující rychlé tempo života, honění se za umělými potřebami, užívání umělých dráždivel (alkoholu, nikotinu, opia...) a chudoba, která znemožňuje uspokojení nezbytných hmotných, duševních a mravních potřeb. Chudoba ochuzuje život o zdravé radosti a usnadňuje možnost mravního úpadku. Za hlavní zdroj dětské patologie však Bláha označuje rozklad moderní rodiny. Zločinné děti označuje Bláha za zvětšující zrcadlo chyb svého prostředí (Bláha, 1927, 1933a).

Za ohniska (příčiny) sociální patologie Bláha považuje (1968, 374-387):

Poruchy zřízení rodinného

Za ideální typ rodinného soužití označuje Bláha monogamické soužití muže a ženy založené na jejich vzájemné rovnosti, nesobecké lásce a na vědomí kulturní a sociální sounáležitosti. Tuto formu rodiny však shledává v krizi, kterou rozumí poruchu jednotlivých rodinných funkcí (funkce eudaimonozační, ochranné, výchovné, socializační a reprodukční). Rodina už podle Bláhy nepředstavuje sexuální společenství jednoho muže s jednou ženou. Podle Bláhy je rozrušeno i společenství hospodářské a pracovní, které způsobilo přestěhování práce z domova do dílen, továren, obchodů, úřadů a škol. V důsledcích uvedeného se otevřela i nová zaměstnání pro ženy. Žena se tak hospodářsky osamostatnila a stala se nezávislou na rodinném životě, vzdálila se od něj. Je rozrušeno i společenství duchovní a mravní, jehož rozvrat pramení z moderního individualismu, který vede na půdě rodiny k tomu, že se oba manželé mnohdy rozcházejí svými názory náboženskými, politickými a sociálními, rozcházejí se i důsledkem hédonistické životní filosofie. Vedle těchto vnitřních činitelů působí rozkladně i činitelé vnější - hospodářská a sociálně politická situace.

K oslabení rodinné výchovy dochází podle Bláhy jednak v rodinách nezáměrných, kde je žena přetížena a vyčerpána, ale i v rodinách záměrných, kde je žena svedena výdobytky moderní civilizace k zahálčivosti.

Problém sociálního napětí

Napětí samo o sobě nemusí být podle Bláhy jevem patologickým, ale může vykazovat určité patologické rysy svými okolnostmi průvodními nebo následnými. Napětím sociálním rozumí jednak *napětí mezi individuem a skupinou, jednak napětí mezi skupinami navzájem. Napětí*

mezi individuem a skupinou může vznikat buď mezi individuí iniciativními a průbojnými nebo mezi individuí psychicky vratkými. Napětí mezi individuí iniciativními a skupinou plyne z toho, že skupina potřebuje loajálnost svých členů a členové potřebují, aby skupina byla utkána z pevných vazeb a poskytovala jim ochranu. Mnoho jedinců však potřebuje více – příznivé podmínky pro své kreativní vyjádření. Skupina je však mnohdy vůči novému podezřívavá a tak vzniká napětí. *Napětí mezi skupinami* se může projevovat jednak mezi bloky národů (vzniká rozkladem důvěry, dohody a spolupráce), jednak mezi spodní a vrchní mocenskou strukturou (je pocíťováno jako bezmoc vůči vrchní struktuře společnosti, která promarňuje snažení spodních vrstev), ale také v napětí mezi starou a novou mocenskou vrstvou (objevuje se při změně systému, patologické jevy se mohou vyskytovat jak na straně staré tak i nové mocenské vrstvy).

Problém sociální diskriminace

Problémem sociální diskriminace Bláha rozumí porušování principu rovnosti a rovné příležitosti při zacházení se srovnatelnými členy minoritních a majoritních skupin. Projevuje se podle něj dvěma formami: *plným vyloučením nebo odlišným zacházením*. Diskriminace je motivována důvody rasovými, náboženskými, sociálními, profesními. Kořenem diskriminace je potlačování některých práv a privilegií, předsudky získané výchovou, antipatie na základě určitých zkušeností, nedorozumění, hospodářská rivalita, útočný nacionalismus či náboženský fanatismu.

Poruchy zřízení hospodářského

Každý hospodářský systém lze posuzovat podle toho, jak dovede lidem zabezpečit fyzické, mentální a morální blaho. Hospodářský systém v té době se podle Bláhy ze všech dosavadních hospodářských systémů těmito požadavkům přiblížil nejvíce – míra sociálního zla byla zmenšena, míra sociální spravedlnosti vzrostla. Přesto však existuje bída, nízké mzdy, práce dětí, profesní choroby. Častá je i nezaměstnanost, která vede k sociální dezorganizaci a individuální dezintegraci (pokles sebeúcty, zájmů o práci, mravní odolnosti). Nesmyslné je také hospodářské plýtvání - jak ve výrobě, tak ve spotřebě. Patologickou se Bláhovi jeví i touha po bohatství a úsilí dosáhnout ho, které místo prostředkem se stává cílem. Jakmile hospodářští podnikatelé, dle Bláhy, využívají prostředky, které vznikly spoluprací všech, převážně ke svému obohacení – zanedbávají pracovní hygienu, podílí se na bídě, nezaměstnanosti a drancují přírodu, intervenují rovněž do politiky a dosahují skrze ni svých zájmů.

Úchylné fungování zřízení kulturních

Za kulturní zřízení označuje Bláha zřízení školská a výchovná, náboženská, profesionální, spolková, tisk, divadlo a literaturu. *Školská a výchovná zřízení*, která by měla vytvářet kontinuitu mezi světem, z něhož mladí lidé přicházejí, zřízením, kterým prochází a světem do něhož jdou, jsou podle Bláhy často patologicky izolovány od sociálního pozadí i od celistvosti chápání problémů. *Výchovná funkce tisku, divadla a literatury* je také podle Bláhy pokřivena šířením nesprávných názorů, které ohrožují zdravý život národa. Patologičnost umění vidí mimo jiné i v tom, že vyvolává atmosféru sexuální rafinovanosti a předrážděnosti, což má neblahý vliv zejména na dosud nedotvořený hodnotový systém mládeže. *Zřízení náboženská* mohou podle Bláhy nabývat patologické formy zejména tím, že se stávají samoúčelnými a dogmatickými. Úkolem náboženství nemá být kázání v kostelech, ale jeho žití v běžném životě. Patologičnost *zřízení profesionálních* vidí Bláha v tom, že povolání přestává být chápáno jako práce pro společnost a stává se z něj pouze prostředek individuálního snažení o vzestup, dochází k honbě za penězi a prestiží.

SHRNUTÍ

Studiu sociálně patologické problematice, zejména sebevraždám a alkoholismu, se významně věnovali čeští sociologové – B. Foustka, E. Beneš a zejména T. G. Masaryk. I. A. Bláha zdůrazňoval sociální patologii, jako součást pozornosti předmětu obecné sociologie a definoval ji jako „poruchy sociálních procesů a sociálního zařazení ve funkci determinantů individuálních i hromadných poruch.“ Do sociální patologie by měly být řazeny, podle Bláhy zvláště ty jevy, které nejsou zapříčiněny vinou individua a které přes všechno individuální úsilí vedou k sociální nepřizpůsobenosti (zvláště jevy hromadné povahy). Sociální patologie se zabývá ohnisky (příčinami) problematikou poruch zřízení rodinného, hospodářského, problémem sociálního napětí, sociální diskriminací a úchylným fungováním kulturních institucí

OTÁZKY

- Vyjmenujte osobnosti české sociologie 20. století, kteří se zabývali problematikou sociální patologie a některá z jejich děl.
- Objasněte pojetí sociální patologie dle I. A. Bláhy.
- Jaká znáte ohniska vzniku sociální patologie dle I. A. Bláhy?

- Lze aplikovat některé poznatky I. A. Bláhy na současné jevy v naší společnosti?

JMÉNA K ZAPAMATOVÁNÍ

Masaryk Tomáš Garrigue

Beneš Edvard

Bláha Arnošt Inocenc

Foustka Břetislav

ZÁVĚREM

Vysvětlit pojem normality můžeme nejen prostřednictvím společenských vztahů, převládajících společenských rolí, postojů, ale i vzorů chování, aj. V současnosti lze chápat normalitu jako opak anomie a jako stav společnosti, v kterém jednotlivci, instituce a skupiny společnosti přijímají a respektují ustálené celospolečenské hodnoty a normy.

Základním stavebním kamenem každého normativního řádu jsou jeho sociální normy, které jsou „nositelkami informací“ platných pro všechny členy dané jednotky; stanovují, co je považováno za „normální“, „správné“ a co nikoliv. Jsou tedy nositelkami tzv. standardizovaného, institucionalizovaného chování.

Sociální deviace je tedy v jakémkoliv normativním řádu jevem přirozeným – každé pravidlo chování v sobě nese i předpoklad jeho porušení. Existuje tedy tzv. toleranční limit. Pokud deviantní chování nepřekročí „mantinely“ tolerančního limitu, nevyvolá žádné následky, s výjimkou právních norem.

K sociální deviaci může docházet i v důsledku zastaralosti a zkosnatělosti normativního řádu, který zpomaleně reaguje na tendence, potřeby a aktuální hodnoty ve společnosti. Normativní řád by měl tyto tendence monitorovat a obsah svých norem přehodnocovat. V prostředí otevřené liberální společnosti, kde je nejvýznamnějším normativním systémem bezpochyby právo, pak může dojít k situaci, kdy se z chování dříve považovaného za deviantní stane norma.

Vážení studenti, jistě jste si znovu uvědomili, že studijní text byl spíše zaměřen obecně na sociologii sociálních deviací, přesto věřím, že jste se dozvěděli něco, co budete moci využít především ve svém profesním životě. Doufám také, že dokážete nové vědomosti začlenit do poznatků nabytých během studia jiných disciplín, ale především, že uvedené poznatky Vám pomohou v analýze a interpretaci sociální reality.

Pokud budete mít zájem o hlubší poznání zmiňovaných teoretických východisek – prostudujte tituly uvedené v seznamu použité literatury.

Privítám všechny Vaše připomínky k předloženému studijnímu textu, který bychom rádi dále rozšiřovala a zdokonalovala.

Použitá literatura a literatura k samostudiu

- BARATTA, A. 1995. *Sociologie trestního práva*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-1227-7.
- BAŠTECKÁ, B., MACH, J. a kol. 2015. *Klinická psychologie*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-0617-0.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. 1999. *Sociální konstrukce reality*. Brno: CDK. ISBN 80-85959-46-1.
- BERGER, P. L. 1991. *Pozvání do sociologie*. Praha: Správa sociálního řízení FMO. ISBN 80-85469-08-01.
- BLÁHA, I. A. 1933a. *Dnešní krise rodinného života*. Brno.
- BLÁHA, I. A. 1933b. *Příčiny nespokojenosti: morálka práce*. Brno: Nakl. Pokrokové strany.
- BLÁHA, I. A. 1937. *Sociologie inteligence*. Praha: Orbis.
- BLÁHA, I. A. 1968. *Sociologie*. Praha: Academia, s. 374-387.
- BURIÁNEK, J. 1996. *Sociologie*. Praha: Fortuna. ISBN 80-7168-304-3.
- ČEPLÍKOVÁ, M. 2002. Právne aspekty sociálnej deviácie. In *Etika a sociální deviace*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc. ISBN 80-7182-049-0.
- DOBROTKA, G. 1969. Základné otázky forenznej psychológie. In HERETIK, A. 1994. *Základy forenznej psychológie*. Bratislava: SNP. ISBN 80-08-01870-4.
- DOPITA, M., SKOPALOVÁ, J. 2015. *Stručný úvod do sociologie. Jak přistupovat a odstupovat od společnosti*. Studijní text pro studenty Univerzity Palackého v Olomouci zaměřující se na uvedení do studia sociologie.
- DUBSKÝ, J., URBAN, L. 2005. *Sociální deviace*. Praha: Vydavatelství Policejní akademie ČR. ISBN 80-7251-202-1.
- DURKHEIM, É. 1926. *Pravidla sociologické metody*. Praha: Masarykova sociologická společnost.
- FISCHER, S., ŠKODA, J. 2009. *Sociální patologie: analýza příčin a možnosti ovlivňování závažných sociálně patologických jevů*. Praha: Grada. ISBN 978-80-247-2781-3.
- FISCHER, S.; ŠKODA, J. 2014. *Sociální patologie: Závažné sociálně patologické jevy, příčiny, prevence, možnosti řešení. 2. vyd. Praha: Grada Publishing*. ISBN 978-80-247-5046-0.
- FOUCAULT, M. 1994. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Lidové noviny. ISBN 80-7106-085-2.

- GEIST, B. *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing, 1992. ISBN: 80-85605-28-7.
- GIDDENS, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo. ISBN 80-7203-124-4.
- GOFFMAN, E. 2003. *Stigma: poznámky k problému zvládnání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-86429-21-0.
- GŘIVNA, T., SCHEINOST, M., ZOUBKOVÁ, I. a kol. 2014. *Kriminologie*. 4. vyd. Praha: Wolters Kluwer.
- HARTL, P., HARTLOVÁ, H. 2010. *Velký psychologický slovník*. 4. vyd. Praha: Portál. ISBN 978-80-7376-686-5.
- HAVLÍK, R. *Úvod do sociologie*. 2015. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-2843-1.
- HAVRÁNEK, J. a kol. 2004. *Teorie práva*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-3509-9.
- HRČKA, M. 2001. *Sociální deviace*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-85850-68-0.
- JANÁK, D. 2008. *Inocenc Arnošt Bláha jako sociolog*. Rigorózní práce. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Katedra sociologie.
- JANDOUREK, J. 2003. *Úvod do sociologie*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-749-3.
- JANDOUREK, J. 2007. *Sociologický slovník*. 2. vyd. Praha: Portál. ISBN 978-80-7376-0.
- JEDLIČKA, R. A KOL. 2004. *Děti a mládež v obtížných životních situacích: nové pohledy na problematiku životních krizí, deviací a úlohu pomáhajících profesí*. Praha: Themis. ISBN 80-7312-038-0.
- KAPR, J., LINHART, J., FISCHEROVÁ, V., VODÁKOVÁ, A. 1997. *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-85850-03-6.
- KHUN, T. S. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Nakladatel: Oikoymenh. ISBN: 80-86005-54-2.
- KLIMENTOVÁ, E., KLIMENT, P. 2002. *Sociální deviace*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 80-2440-516-4.
- KOMENDA, A., KELLER, J. 1993. *Úvod do sociologie pro právníky (Sociální kontrola a deviace)*. Olomouc: Univerzita Palackého právnická fakulta. ISBN 80-7067-317-6.
- KOMENDA, A. 1999. *Sociální deviace: historická východiska a základní teoretické přístupy*. Olomouc: Univerzita Palackého. ISBN 80-244-0019-7.
- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J. 2001. *Zlo na každý den. Život s deprivanty I*. Praha: Galén. ISBN 80-7262-088-6.

- KELLER, J. 2012. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 978-80-7419-102-2.
- KELLER, J. 1992. *Úvod do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-7066-615-3.
- KUDRJAVCEV, V. N. a kol. 1988. *Sociální deviace. Úvod do obecné teorie*. Praha: Svoboda. ISBN nevedeno.
- KRAUS, B., HRONCOVÁ, J. a kol. 2010. *Sociální patologie*. Hradec Králové, Gaudeamus. ISBN 978-80-7435-080-1.
- KROFTOVÁ, A. 2003. *Mládež a delikvence*. 2. aktual. vyd. Praha: Portál. ISBN 807178-771-X.
- LABÁTH, V. A KOL. 2001. *Riziková mládež. Možnosti potenciálních zmien*. Praha: Sociologické nakladatelství. ISBN 80-85850-66-4.
- MAREŠOVÁ, A. 2010. Sociálně patologické jevy. *Trestně právní revue*. Roč. 9, č. 2, s. 52-58. ISSN 1213-5313.
- MAŘÍKOVÁ, H., PETRUSEK, M., VODÁKOVÁ, A. (eds.) 1996. *Velký sociologický slovník, 1. svazek*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-164-1.
- MAŘÍKOVÁ, H., PETRUSEK, M., VODÁKOVÁ, A. (eds.) 1996. *Velký sociologický slovník, 2. svazek*. Praha: Karolinum. ISBN 80-7184-311-3.
- MATOUŠEK, O., KROFTOVÁ, A. 2003. *Mládež a delikvence*. 2. aktual. vyd. Praha: Portál. ISBN 807178-771-X.
- MERTON, R. K. 2000. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. ISBN 80-85850-92-3.
- MIOVSKÝ, M. A KOL. 2010. *Primární prevence rizikového chování ve školství*. Praha: Sdružení SCAN: Centrum adiktologie - Psychiatrická klinika, 1. LF UK v Praze: VFN v Praze. ISBN 978-80-87258-47-7.
- MOKREJŠ, A. 2002. *Husserl a otázka „Co je normální?“* Praha: Triton. ISBN 80-7254-308-3
- MONTOUSSÉ, M., RENOARD, G. 2005. *Přehled sociologie*. Praha: Portál. ISBN 978-80-7367-230-0.
- MÜHLPACHR, P. 2008. *Sociopatologie pro sociální pracovníky*. Brno: MSD. ISBN 978-80-7392-069-2.
- MÜHLPACHR, P. 2003. *Kapitoly ze sociální patologie*. Brno: Institut mezioborových studií.
- MÜHLPACHR, P. 2008. *Sociopatologie*. Brno: Masarykova Univerzita. ISBN 978-80-210-4550-7.

- MÜNCH, R. 1993. *Sociological Theory: Development Since the 1960s*. Chicago: Nelson-Hall Publisher.
- MUNKOVÁ, G. 2001. *Sociální deviace*. Praha: Univerzita Karlova. ISBN 80-246-0279-2.
- NIELSEN SOBOTKOVÁ, V. a kol. 2014. *Rizikové a antisociální chování v adolescenci*. Praha: Grada. ISBN 80-247-4042-7.
- ONDREJKOVIČ, P. A KOL. 2000. *Sociálna patológia*. Bratislava: VEDA. ISBN 80-224-0616-3.
- ONDREJKOVIČ, P. 2002. Sociálna patológia alebo deviácia? In HODOVSKÝ, I., DOPITA, M. eds. *Etika a sociální deviace*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, s. 121–138. ISBN 80-7182-049-0.
- PETRUSEK, M. 2009. *Základy sociologie*. Praha: Akademie veřejné správy. ISBN 978-80-87207-02-4.
- PETRUSEK, M. a kol. 1992. *Sociologie*. 2. vyd. Praha: SPN. ISBN 80-04-26588-X.
- PŘIBÁŇ, J. 1996. *Sociologie práva*. Praha: Slon. ISBN 80-85850-18-4.
- RÜTHER, W. 1975. *Abweichendes Verhalten und „labeling approach“*. Berlin: Heymans. ISBN 3-452-17924-9.
- SOCHŮREK, J. 2009. *Úvod do sociální patologie*. Liberec: Technická univerzita Liberec. ISBN 978-80-7372-448-1.
- SZCZEPANSKI, J. 1966. *Základní sociologické pojmy*. Praha: NPL.
- ŠUBRT, J. a kol. 2008. *Soudobá sociologie II.: Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1413-7.
- URBANOVÁ, M. 2003. *Sociální kontrola a právo*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-3199-9.
- URBANOVÁ, M. 1998. *Sociální kontrola a právo*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN 80-210-1947-6.
- URBANOVÁ, M. 2006. *Systémy sociální kontroly a právo*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 80-86-898-94-6.
- URBAN, L., DUBSKÝ, J. 2008. *Sociální deviace*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-133-5.
- URBAN, L., DUBSKÝ, J., BAJURA, J. 2012. *Sociální deviace*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 978-80-7380-397-1.
- VÁGNEROVÁ, M. 2002. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál. ISBN 80-7178-678-0

VEČEŘA, M., URBANOVÁ, M. 2006. *Sociologie práva*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk. ISBN 80-86898-72-5.